หนังสือชุดพระเกียรติคุณ
สมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ
สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว)
วัดราชประดิษฐ์

๙

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว)

พระเกียรติคุณ

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ
สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว)

วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม

สุเชาวน์ พลอยชุม เรียบเรียง

พระเกียรติคุณสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (สา)

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของหอสมุดแห่งชาติ

สุเชาวน์ พลอยชุม

พระเกียรติคุณสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (สา)

วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2541.

140 หน้า

1. สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (สา)

I. ชื่อเรื่อง.

294.30922

ISBN 974-580-853-9

©สงวนลิขสิทธิ์ตามพระราชบัญญัติ

พิมพ์ครั้งที่ ๒/๒๕๔๑ จำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม

ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา พลอากาศเอก หะริน หงสกุล

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย หน้าวัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพฯ
โทร. ๒๘๑๗๗๙๐-

คำนำ

เนื่องในวโรกาสฉลองพระชนมายุครบ ๘๔ พรรษาเจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๔๐ มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ ได้ดำเนินการจัดสร้าง "โรงพยาบาลสกลมหาสังฆปริณายก" ขึ้น จำนวน ๑๙ แห่ง ในภูมิภาคต่าง ๆ เพื่อถวายเป็นพระอนุสรณ์แด่สมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ทั้ง ๑๙ พระองค์ เป็นการร่วมฉลองพระชนมายุเจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช ในวโรกาสดังกล่าวแล้ว และเพื่อให้ประชาชนทราบความเป็นมาของโครงการจัดสร้างโรงพยาบาลสกลมหาสังฆปริณายก พร้อมทั้งพระประวัติและพระเกียรติคุณของสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ กองบรรณาธิการนิตยสารธรรมจักษุจึงได้เรียบเรียงพระประวัติสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ลงพิมพ์เผยแพร่ในนิตยสารธรรมจักษุเป็นลำดับมา ปรากฏว่าเป็นที่สนใจของผู้อ่านทั่วไป ฉะนั้น เพื่อให้พระเกียรติคุณแห่งสมเด็จพระสังฆราชแต่ละพระองค์เป็นที่รู้จักแพร่หลายในหมู่ประชาชนยิ่งขึ้น มหามกุฏราชวิทยาลัยจึงได้จัดพิมพ์พระประวัติ

สมเด็จพระสังฆราชทุกพระองค์ที่เคยลงพิมพ์เผยแพร่ในนิตยสารธรรมจักษุนั้นขึ้นอีกครั้งหนึ่ง พร้อมทั้งปรับปรุงแก้ไขให้ถูกต้องสมบูรณ์ยิ่งขึ้น รวมเป็นหนังสือชุด **"พระเกียรติคุณสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์"** จำนวน ๑๙ เล่ม

เล่ม ๙ ในหนังสือชุดนี้คือ พระเกียรติคุณสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว) พระองค์ ที่ ๙ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ และเพื่อให้ผู้อ่านทราบถึงพระเกียรติคุณประการต่าง ๆ ของสมเด็จพระสังฆราชพระองค์นั้น ๆ ชัดเจนขึ้น และเพื่อประโยชน์ในทางการศึกษาอ้างอิง จึงได้นำพระนิพนธ์และเอกสารเกี่ยวกับสมเด็จพระสังฆราชพระองค์นั้น ๆ บางเรื่องมาพิมพ์เป็นภาคผนวกไว้ด้วย

ในเล่มนี้ ได้นำพระนิพนธ์ของสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว) บางเรื่องมารวมพิมพ์ไว้คือ **พระธรรมเทศนามงคลวิเศศ** ซึ่งถวายในรัชกาลที่ ๕ คัดจากหนังสือมิวเซียมฤๅรัตนโกษเล่ม ๒ ปี ๑๒๓๙ (ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๓๐ เป็นปีที่ ๑๐ ในรัชกาลที่ ๕) ฉบับโรงพิมพ์หมอบรัดเลปากคลองบางกอกใหญ่ คงอักขรวิธีไว้ตามฉบับเดิม กับเรื่อง **นมสฺสนคาถา** พระนิพนธ์เหล่านี้ย่อมแสดงถึงพระปรีชาสามารถในทางพระปริยัติธรรมและพระมติในทางพระศาสนา ที่ควรแก่การศึกษาเป็นอย่างยิ่ง

จึงหวังว่าหนังสือชุด **พระเกียรติคุณสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์**นี้ จักอำนวยประโยชน์แก่ผู้อ่านทั้งหลายตามสมควร

(พระมหารัชมงคลดิลก)
ผู้อำนวยการ

มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์
มิถุนายน ๒๕๔๑

สารบาญ

นำเรื่อง	(๑)
พระประวัติเบื้องต้น	๑
สามเณร ๙ ประโยครูปแรก	๓
อุปสมบทครั้งแรก	๕
กำเนิดวัดธรรมยุต	๖
พระเถระต้นวงศ์แห่งธรรมยุต	๑๕
อุปสมบทครั้งที่ ๒	๑๙
พระสาสนโสภณรูปแรก	๒๐
เจ้าอาวาสวัดราชประดิษฐ์ ฯ รูปแรก	๒๓
ศิลาจารึกวัดราชประดิษฐ์ ฯ	๒๕
ประกาศให้เรียกนามวัดราชประดิษฐ์ ฯ	๓๒
พระคุณลักษณะพิเศษ	๔๓
เหตุการณ์เมื่อรัชกาลที่ ๔ สวรรคต	๔๖
การเลื่อนสมณศักดิ์	๕๒
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ ทรงผนวช	๕๔
สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณรูปที่ ๒	๕๘
การสังคายนาและพิมพ์พระไตรปิฎกในรัชกาลที่ ๕	๖๓
โปรดสถาปนาเพิ่มอิสริยยศ	๗๒
สมเด็จพระสังฆราชพระองค์ที่ ๙ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์	๗๖

พระกรณียกิจ ๘๒
งานพระนิพนธ์ ๙๔
พระกรณียะพิเศษ ๙๘
พระอวสานกาล ๑๐๐
การพระศพ ๑๐๔
ภาคผนวก
มงคลวิเศศที่หนึ่ง ๑๑๑
นมัสสนคาถา ๑๒๗

นำเรื่อง

สมเด็จพระสังฆราช เป็นสมณฐานันดร หรือสมณศักดิ์สูงสุดในทางการปกครองของคณะสงฆ์ไทย เป็นตำแหน่งที่มีมาคู่กับคณะสงฆ์ไทย ตั้งแต่ครั้งกรุงสุโขทัยเป็นอย่างต่ำ ตามหลักฐานดั่งที่ปรากฏในศิลาจารึกสมัยสุโขทัย ทรงดำรงอยู่ในฐานะองค์พระประมุขแห่งสังฆมณฑลทั่วราชอาณาเขตที่เรียกว่า สังฆปริณายกบ้าง มหาสังฆปริณายกบ้าง สกลมหาสังฆปริณายกบ้าง สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงเป็นผู้สถาปนาหรือแต่งตั้ง

สมัยกรุงสุโขทัย สมณศักดิ์สูงสุดในคณะสงฆ์เรียกว่า **พระสังฆราช** และสันนิษฐานว่า พระสังฆราชน่าจะมีมากกว่า ๑ องค์ กล่าวคือ เมืองใหญ่ ๆ น่าจะมีพระสังฆราชองค์ ๑ เป็นสังฆปริณายก หรือประมุขของสงฆ์บริษัทตลอดเขตเมืองนั้น

สมัยกรุงศรีอยุธยา ในชั้นต้นมี พระสังฆราช ๒ องค์ คือ เป็นเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายคามวาสีองค์หนึ่ง มีราชทินนามว่า **พระพุทธโฆษาจารย์** เป็นเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายอรัญวาสีองค์หนึ่ง มีราชทินนามว่า **พระวันรัตน** องค์ไหนเป็นผู้มีอายุพรรษามากองค์นั้นได้เป็น **สมเด็จพระสังฆราช** และมีคำว่า “สมเด็จ” นำหน้าราชทินนาม ดังที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารว่า บางครั้งออกนาม **สมเด็จพระวันรัตน** บางครั้งออกนาม **สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์** ฉะนั้น ในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น ตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช จึงเป็นสมณศักดิ์สูงสุดและมีเพียงองค์เดียว

มาถึงตอนปลายกรุงศรีอยุธยา จึงเกิดมีราชทินนามสำหรับตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชขึ้นคือนามว่า **สมเด็จพระอริยวงษาสังฆราชาธิบดี** ซึ่งสันนิษฐานว่า เกิดมีขึ้นในสมัยสมเด็จพระเจ้าเอกทัศเป็นครั้งแรก และได้ใช้เป็นแบบสืบมา

สมัยกรุงธนบุรี การปกครองคณะสงฆ์ก็ยังคงรูปแบบเหมือนสมัยกรุงศรีอยุธยา คือมีสมเด็จพระสังฆราช เป็นสมณศักดิ์สูงสุดและเป็นตำแหน่งสูงสุดทางการปกครอง และมีสมเด็จพระสังฆราชเพียงองค์เดียวเป็นประมุขของสงฆ์บริษัททั่วราชอาณาเขต แต่ไม่ปรากฏหลักฐานว่า ตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช มีราชทินนามว่าอย่างไร

สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ การปกครองคณะสงฆ์ก็ยังคงดำเนินไปเหมือนเมื่อครั้งกรุงธนบุรี มีตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช เป็นสมณศักดิ์สูงสุดและเป็นประมุขแห่งสงฆ์บริษัททั่วราชอาณาเขต ในช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ไม่ปรากฏหลักฐานว่าสมเด็จพระสังฆราชมีราชทินนามว่าอย่างไร กระทั่งสมัยรัชกาลที่ ๒ เมื่อทรงสถาปนา สมเด็จพระพนรัตน (มี) เป็นสมเด็จพระสังฆราช มีราชทินนามว่า **สมเด็จพระอริยวงษญาณ ปริยัติวราสังฆราชาธิบดี** นำให้สันนิษฐานได้ว่า แม้ในสมัยกรุงธนบุรีและสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น สมเด็จพระสังฆราชก็คงจะมีราชทินนามว่า **สมเด็จพระอริยวงษญาณ** เช่นเดียวกัน

ราชทินนามนี้ได้ใช้เป็นแบบสืบมาจนกระทั่งถึงสมัยรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดให้แก้เป็น **สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ** และได้ใช้เป็นราชทินนามสำหรับตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชสืบมาจนทุกวันนี้

แต่สมเด็จพระสังฆราชพระองค์ปัจจุบัน ได้รับพระราชทานทินนามต่างไปจากสมเด็จพระสังฆราชพระองค์ก่อน ๆ ว่า **สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช** จึงนับเป็นสมเด็จพระสังฆราชพระองค์แรกที่มิได้เป็นพระบรมวงศานุวงศ์ แต่ได้รับพระราชทานราชทินนามเป็นพิเศษเฉพาะพระองค์ ไม่ได้ใช้พระนามว่า **สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ** ตามแบบอย่างที่เคยเป็นมา

ในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษกแด่ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนุชิตชิโนรส เป็นกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ที่สมเด็จพระสังฆราช แต่ไม่เรียกว่า สมเด็จพระสังฆราช เมื่อถึงคราวจะออกพระนามเรียกพระนามกรม เมื่อจะกล่าวถึงตำแหน่งเรียกต่อพระนามว่า **สมณุตมมหาสังฆปริณายก** เป็นครั้งแรกที่เจ้านายได้ทรงรับตำแหน่งนี้

ในรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษก แด่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ

กรมหลวงวชิรญาณวโรรส เป็นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ที่สมเด็จพระสังฆราช คำว่า **สมเด็จพระมหาสมณเจ้า** ซึ่งใช้เรียกเจ้านายผู้ได้รับถวายมหาสมณุตมาภิเษกแทนคำว่า "สมเด็จพระสังฆราช" เกิดมีขึ้นในคราวนี้เป็นครั้งแรก

ต่อมาเมื่อ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส สิ้นพระชนม์ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนา พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์ เป็นพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า คำว่า **สมเด็จพระสังฆราชเจ้า** ก็เกิดมีขึ้นในคราวนี้เป็นครั้งแรก

สรุปได้ว่า ในยุคกรุงรัตนโกสินทร์ สมณศักดิ์สูงสุดในคณะสงฆ์คือตำแหน่งที่ **สมเด็จพระสังฆราช** นั้นมีคำเรียกเป็น ๓ อย่าง คือ

๑. เจ้านายชั้นสูงผู้ได้รับถวายมหาสมณุตมาภิเษก (คือทรงได้รับสถาปนาเป็นที่ สมเด็จพระสังฆราช) เรียกว่า **สมเด็จพระมหาสมณเจ้า** มี ๓ พระองค์ คือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส (พระองค์เจ้าวาสุกรี) วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ (พระองค์เจ้าฤกษ์) และสมเด็จพระมหา-

สมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (พระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพ) วัดบวรนิเวศวิหาร สมเด็จพระมหาสมณเจ้าทรงเศวตฉัตร ๕ ชั้น สูงกว่าสมเด็จพระสังฆราชผู้ทรงเศวตฉัตร ๓ ชั้น

๒. พระบรมวงศานุวงศ์ผู้ทรงได้รับสถาปนาเป็นที่สมเด็จพระสังฆราช เรียกว่า **สมเด็จพระสังฆราชเจ้า** มี ๒ พระองค์ คือ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ (หม่อมเจ้าภุชงค์) วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม และสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ (หม่อมราชวงศ์ชื่นนภวงศ์) วัดบวรนิเวศวิหาร สมเด็จพระสังฆราชเจ้าทรงเศวตฉัตร ๕ ชั้น แต่สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ได้รับพระราชทานฉัตรตาดเหลือง ๕ ชั้น

๓. ท่านผู้มิใช่พระบรมวงศานุวงศ์ เมื่อได้รับสถาปนาเป็นที่ สมเด็จพระสังฆราช เรียกว่า **สมเด็จพระสังฆราช** ทรงเศวตฉัตร ๓ ชั้น ดังที่ปรากฏทั่วไป

ตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช ในยุคกรุงรัตนโกสินทร์ ทรงพระกรุณาโปรดสถาปนาต่อเนื่องกันมามิได้ขาดทุกรัชกาล กระทั่งถึงรัชกาลที่ ๔ ทรงพระกรุณาโปรดสถาปนา สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส เพียงพระองค์เดียว เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส สิ้นพระชนม์แล้ว มิได้ทรงสถาปนาพระเถระรูปใดในตำแหน่งที่

สมเด็จพระสังฆราชอีกจนตลอดรัชกาล ฉะนั้น ในรัชกาลที่ ๔ จึงว่างสมเด็จพระสังฆราชเกือบตลอดรัชกาลคือ ๑๕ ปี

ในรัชกาลที่ ๕ ในช่วง ๒๓ ปีแรกแห่งรัชกาล ก็มิได้ทรงสถาปนาพระเถระรูปใดในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราชเช่นกัน กระทั่ง พ.ศ. ๒๔๓๔ จึงทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษกแด่ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ แต่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ พระองค์นั้นก็ทรงดำรงอยู่ในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราชเพียง ๑๐ เดือนเท่านั้นก็สิ้นพระชนม์ เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยา-ลงกรณ์ สิ้นพระชนม์แล้ว ทรงพระกรุณาโปรดสถาปนาสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว) เป็นพระองค์ที่ ๒ ในรัชกาล สมเด็จพระสังฆราช (สา) ทรงดำรงอยู่ในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช ๕ ปีเศษก็สิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๒ หลังจากสมเด็จพระสังฆราช (สา) สิ้นพระชนม์แล้ว ก็มิได้ทรงสถาปนาพระเถระรูปใดในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราชอีกจนตลอดรัชกาล ฉะนั้น ในรัชกาลที่ ๕ จึงรวมเวลาที่ว่างสมเด็จพระสังฆราชอยู่ถึง ๓๔ ปี นับแต่รัชกาลที่ ๖ เป็นต้นมา จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชต่อเนื่องกันมามิได้ขาดจวบจนปัจจุบัน

แต่โบราณมา พระเถระผู้จะได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จ

พระสังฆราช รวมทั้งสมเด็จพระราชาคณะด้วยนั้น ปรากฏตามพระอธิบายของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ว่า **"เฉพาะบางรูปผู้ทรงคุณพิเศษ เช่น เป็นพระอุปัชฌายะหรือพระอาจารย์ของพระราชา..."** หากมิใช่เป็นพระอุปัชฌาย์อาจารย์ก็ **"ทรงเลือกที่เป็นผู้ใหญ่ผู้เฒ่า"** กล่าวโดยสรุปก็คือ ท่านผู้จะได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราชนั้นจะต้องมีความเกี่ยวข้องกับสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินในทางใดทางหนึ่ง ฉะนั้น ในบางรัชกาลเมื่อหมดท่านที่ดำรงอยู่ในฐานะดังกล่าวแล้ว จึงไม่ทรงสถาปนาพระเถระรูปใดเป็นสมเด็จพระสังฆราช และไม่ทรงสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะบางตำแหน่ง เช่น ในรัชกาลที่ ๓ เมื่อสมเด็จพระสังฆราช (นาค) สิ้นพระชนม์ ทรงพระราชดำริจะสถาปนา พระพิมลธรรม (อู่) วัดสุทัศนเทพวราราม เป็นสมเด็จพระสังฆราช จนโปรดให้อาลักษณ์ร่างนามที่จะทรงตั้งและกำหนดวันที่จะทรงตั้งแล้ว แต่ทรงพระประชวรเสด็จสวรรคตเสียก่อน จึงยังมิทันได้ทรงตั้ง ครั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นรัชกาลที่ ๔ ก็มิได้ทรงสถาปนา พระพิมลธรรม (อู่) เป็นสมเด็จพระสังฆราช แต่ทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษกแด่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช เพราะทรงเป็นที่ทรงเคารพ

นับถือมากในฐานเป็นพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่และทรงเป็นครูอาจารย์แห่งราชสกุลวงศ์ เมื่อสมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรสสิ้นพระชนม์แล้ว ไม่ทรงสถาปนาท่านผู้ใดเป็นสมเด็จพระสังฆราชอีกจนตลอดรัชกาล

ในรัชกาลที่ ๕ ทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษกแด่ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช เพราะทรงเป็นพระราชอุปัธยาจารย์ในพระองค์ เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ สิ้นพระชนม์แล้ว ทรงสถาปนา สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (สา ปุสฺสเทว) เป็นสมเด็จพระสังฆราช เพราะทรงเป็นพระราชกรรมวาจาจารย์ในพระองค์ เมื่อสมเด็จพระสังฆราช (สา) สิ้นพระชนม์แล้ว ไม่ทรงสถาปนาพระเถระรูปใดในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราชอีกจนตลอดรัชกาล แม้ว่าในขณะนั้นจะมีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวชิรญาณ-วโรรส ทรงเป็นประธานอยู่ในสังฆมณฑล ก็ไม่ทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษกหรือสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราช เพราะทรงอยู่ในฐานะเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ

ถึงรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษกแด่ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช

เพราะทรงเป็นพระราชอุปัธยาจารย์ในพระองค์ ครั้นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสสิ้นพระชนม์แล้ว ทรงสถาปนาพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ เป็นสมเด็จพระสังฆราชเจ้า เพราะทรงเป็นพระราชกรรมวาจาจารย์ในพระองค์

หลังจากเปลี่ยนแปลงการปกครองเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ เป็นต้นมา ธรรมเนียมการสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชได้เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมดังที่กล่าวมาแล้ว คือมิได้ถือความสัมพันธ์เกี่ยวข้องในสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินเป็นสำคัญ แต่ถือตามหลักเกณฑ์ที่กำหนดไว้ในพระราชบัญญัติคณะสงฆ์เป็นสำคัญ ซึ่งโดยหลักการแล้วก็คือ พระมหาเถระผู้มีสมณศักดิ์สูงสุดเป็นลำดับที่ ๑ จะได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราช

การปกครองคณะสงฆ์ไทยแต่เดิมมา แบ่งเป็นคณะ แต่ละคณะมีเจ้าคณะใหญ่ปกครองโดยไม่ขึ้นแก่กัน ดังที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงอธิบายไว้ในพระมหาสมณศาสนฉบับหนึ่งว่า

“แต่ก่อน คณะแยกกันครอง หรือบางสมัยมีสังฆราชก็เจริญอายุพรรษา มีอยู่ก็เปนแต่เพียงกิตติมศักดิ์ กระทรวงธรรมการจำต้องทำน่าที่สังฆราช ฯ ผลเปนอย่างไรบ้าง ฯ” และในเชิงอรรถพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑

ตอนหนึ่งว่า **"คณะใหญ่ทั้ง ๔ นั้นต่างมิได้ขึ้นแก่กัน เมื่อมีกิจอันจะพึงทำร่วมกัน เสนาบดีกระทรวงธรรมการรับพระบรมราชโองการสั่งฯ เจ้าคณะรูปใดมีสมณศักดิ์สูง เสนาบดีก็พูดทางเจ้าคณะรูปนั้น ๆ"** สมเด็จพระสังฆราชจึงทรงดำรงอยู่ในฐานเป็นกิตติมศักดิ์ ผู้ทำหน้าที่สมเด็จพระสังฆราชที่แท้จริงคือเสนาบดีกระทรวงธรรมการ ซึ่งรับพระบรมราชโองการสั่ง (คือคำสั่ง) จากสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินอีกทีหนึ่ง ฉะนั้น แต่โบราณมา ผู้ปกครองคณะสงฆ์ที่แท้จริงคือสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน

ถึงรัชกาลที่ ๖ เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงรับถวายมหาสมณุตมาภิเษก (คือทรงรับสถาปนาเป็น สมเด็จพระสังฆราช) ได้ทรงแนะนำกระทรวงธรรมการว่า **"ในเวลานี้ได้ฉันเป็นสังฆราชขึ้น น่าที่กระทรวงธรรมการจะปลดเปลื้องการพระสงฆ์ ที่ตนไม่ถนัดถวายฉันเสียให้เป็นเด็ดขาด จะเบาแรงเข้าและการจะดีขึ้น"** ต่อมา พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึง **"ทรงมอบการทั้งปวงซึ่งเป็นกิจธุระพระศาสนา ถวายแด่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ผู้เป็นมหาสังฆปริณายก เพื่อทรงเป็นธุระปกครอง"** ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๕๕ เป็นต้นมา สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จึงทรงเป็นผู้ทำให้พระสงฆ์ได้ปกครองพระสงฆ์กันเองเป็นครั้งแรก และทรงเป็นสมเด็จ

พระสังฆราชพระองค์แรกที่ทรงปกครองคณะสงฆ์โดยตรงด้วยพระองค์เอง ซึ่งได้เป็นธรรมเนียมปฏิบัติสืบมาจนทุกวันนี้

แม้ว่าลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ของไทยนับแต่อดีตมาจนปัจจุบัน จะแตกต่างกันไปบ้างตามความเปลี่ยนแปลงของบ้านเมือง แต่ก็เป็นที่ยอมรับกันทั่วไปว่า สมเด็จพระสังฆราชทุกพระองค์ทั้งในอดีตและในยุคกรุงรัตนโกสินทร์ ล้วนเป็นพระมหาเถระผู้ทรงพระเกียรติคุณและทรงปฏิบัติพระศาสนกิจเป็นคุณประโยชน์แก่พระศาสนาและชาติบ้านเมืองเป็นอย่างมาก แต่ประชาชนและพุทธศาสนิกชนจำนวนไม่น้อยที่ไม่ค่อยจะได้รู้จักความเป็นไปในส่วนพระประวัติและพระเกียรติคุณของสมเด็จพระสังฆราชแต่ละพระองค์ ซึ่งทรงดำรงอยู่ในฐานเป็นอภิปูชนียบุคคลของชาติและทรงเป็นหลักชัยของพุทธศาสนิกชนทั่วไป ฉะนั้น มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ จึงได้ดำริจัดพิมพ์หนังสือชุด **พระเกียรติคุณสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์** จำนวน ๑๙ พระองค์รวมเป็นหนังสือ ๑๙ เล่มขึ้น เพื่อเผยแพร่แก่ประชาชนทั่วไป แต่ละเล่มว่าด้วยพระประวัติและพระเกียรติคุณของสมเด็จพระสังฆราชแต่ละพระองค์ คือ

เล่มที่ ๑ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงษญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ศรี) วัดระฆังโฆษิตาราม

เล่มที่ ๒ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงษญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ศุข) วัดมหาธาตุ

เล่มที่ ๓ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงษญาณ สมเด็จพระสังฆราช (มี) วัดมหาธาตุ

เล่มที่ ๔ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงษญาณ สมเด็จพระสังฆราช (สุก) วัดมหาธาตุ

เล่มที่ ๕ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงษญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ด่อน) วัดมหาธาตุ

เล่มที่ ๖ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงษญาณ สมเด็จพระสังฆราช (นาค) วัดราชบุรณะ

เล่มที่ ๗ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

เล่มที่ ๘ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ วัดบวรนิเวศวิหาร

เล่มที่ ๙ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว) วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม

เล่มที่ ๑๐ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส วัดบวรนิเวศวิหาร

เล่มที่ ๑๑ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จ

พระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม

เล่มที่ ๑๒ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (แพ ติสฺสเทว) วัดสุทัศนเทพวราราม

เล่มที่ ๑๓ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ วัดบวรนิเวศวิหาร

เล่มที่ ๑๔ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ปลด กิตฺติโสภณ) วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม

เล่มที่ ๑๕ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (อยู่ ญาโณทย) วัดสระเกศ

เล่มที่ ๑๖ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (จวน อุฏฺฐายี) วัดมกุฏกษัตริยาราม

เล่มที่ ๑๗ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ปุ่น ปุณฺณสิริ) วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

เล่มที่ ๑๘ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จ

พระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (วาสน์ วาสน) วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม

เล่มที่ ๑๙ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒน) วัดบวรนิเวศวิหาร

ในแต่ละเล่ม นอกจากจะเสนอพระประวัติและพระเกียรติคุณของสมเด็จพระสังฆราชแต่ละพระองค์แล้ว ยังได้เสนอพระนิพนธ์บางเรื่องของแต่ละพระองค์และเอกสารสำคัญบางเรื่องที่เกี่ยวข้องกับพระประวัติหรือการคณะสงฆ์ในยุคนั้น ๆ ไว้ด้วย เพื่อความชัดเจนของเรื่องราวที่ปรากฏในพระประวัติ และเพื่อความสะดวกของผู้ที่สนใจจะศึกษาในรายละเอียดหรืออ้างอิง

พระประวัติสมเด็จพระสังฆราช ในหนังสือชุด **พระเกียรติคุณสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์** นี้ มหามกุฏราชวิทยาลัยได้นำลงพิมพ์เผยแพร่ในนิตยสารธรรมจักษุเป็นครั้งแรก ในการจัดพิมพ์ครั้งนี้จึงเป็นการพิมพ์ครั้งที่ ๒ และได้แก้ไขเพิ่มเติมในส่วนที่ผิดพลาดบกพร่องให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

จึงหวังว่าหนังสือชุด **พระเกียรติคุณสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์** นี้คงจะอำนวยประโยชน์แก่ผู้อ่านและผู้สนใจทั่วไป

สมเด็จพระสังฆราชพระองค์ที่ ๑ (ปุสฺสเทโว สา ป. ๑)

พระนามตามที่จารึกในพระสุพรรณบัฏ

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สุขุมธรรมวิธานธำรง มหาสงฆปรินายก ตรีปิฎกกลากุสโลภาศ ปรมินทรมหาราชหิโตปสัมปทาจารย์ ปุสฺสเทวาภิธานสังฆวิสุต ปาวจนุตมสาสนโสภณ วิมลศีลสมาจารวัตร พุทธสาสนบริสัชคารวะสถาน วิจิตรปฏิภาณพัฒนคุณ อดุลยคัมภีรญาณสุนทร มหาอุดรคณิศร บวรสังฆาราม คามวาสี อรัญวาสี สถิตย์ ณ วัดราชประดิษฐสถิตยมหาสิมารามวรวิหาร พระอารามหลวง

พระเกียรติคุณ
สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ
สมเด็จพระสังฆราช
(สา ปุสฺสเทว)

พระประวัติเบื้องต้น

สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว) เป็นชาวตำบลบางไผ่[๑] จังหวัดนนทบุรี ประสูติเมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๙ แรม ๘ ค่ำ ปีระกา จุลศักราช ๑๑๗๕ ตรงกับ พ.ศ. ๒๓๕๖ ในรัชกาลที่ ๒ โยมบิดาชื่อ จันท์ โยมมารดาชื่อ สุข มีพี่น้องชายหญิงรวมด้วยกัน ๕ คนคือ

๑. หญิงชื่อ บวบ

๒. ชายชื่อ ช้าง ภายหลังได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นที่ พระสุภรัตกาสายานุรักษ์

๓. ชายคือ สมเด็จพระสังฆราช (สา)

๔. ชายชื่อ สัง อุปสมบทอยู่วัดบวรนิเวศวิหารและได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะที่ พระสมุทรมุนี ภายหลังลาสิกขา

๕. หญิงชื่อ อิ่ม

กล่าวกันว่า โยมบิดาของเจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ เป็นชาวตำบลบางเชิงกราน จังหวัดราชบุรี ได้เคยบวชเรียน จนเป็นผู้ชำนาญในการเทศน์มิลินท์และมาลัย แม้เมื่อลาสิกขาออกมาเป็นฆราวาสแล้วก็ยังเรียกกันติดปากว่า "จันท์มิลินท์มาลัย" ส่วนโยมมารดาเป็นชาวตำบลบางไผ่ จังหวัดนนทบุรี[๒]สำหรับโยมบิดานั้น นอกจากจะได้เคยบวชเรียนเป็นนักเทศน์มีชื่อแล้ว คงจักได้เล่าเรียนมีความรู้ในทางพระปริยัติธรรมมาเป็นอย่างดีด้วย ถึงได้เป็นอาจารย์บอกหนังสืออยู่ในพระราชวังบวรด้วยท่านหนึ่ง[๓]

เนื่องจากโยมบิดาเป็นผู้มีความรู้ดีในด้านอักษรสมัยและในทางพระปริยัติธรรม ถึงขั้นเป็นอาจารย์บอกหนังสือ (คือสอนหนังสือ) ในพระราชวังบวร การศึกษาในเบื้องต้นของเจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ จึงเข้าใจว่าคงศึกษากับโยมบิดานั่นเอง และเรื่องที่ศึกษาเล่าเรียนก็คงจะหนักไปทางด้านพระศาสนาอันเป็นวิชาที่โยมบิดาถนัด นี่ก็อาจจะเป็นปัจจัยส่วนหนึ่งที่นำให้เจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ มีอุปนิสัยน้อมไปในทางบรรพชา จนเป็นเหตุให้ทรงบรรพชาเป็นสามเณรแต่ยังเยาว์ในเวลาต่อมา

เจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ ได้บรรพชาเป็นสามเณรแต่ยังเยาว์ในรัชกาลที่ ๓ เดิมอยู่ที่วัดใหม่ บางขุนเทียน ต่อมาได้ย้ายมาอยู่วัดสังเวชวิศยารามเพื่อเล่าเรียนพระปริยัติธรรม ส่วนการเรียนพระปริยัติธรรมนั้น เข้าไปเรียนในพระราชวังบวร

กับอาจารย์อ่อน (ฆราวาส) และกับโยมบิดาของพระองค์ท่านเอง ซึ่งเป็นอาจารย์ บอกหนังสืออยู่ในพระราชวังบวรนั้นด้วยกัน(๔)

ครั้น พ.ศ. ๒๓๖๙ พระชนมายุได้ ๑๔ ปี ได้เข้าแปลพระปริยัติธรรมเป็นครั้งแรก แปลได้เพียง ๒ ประโยค จึงยังไม่ได้เป็นเปรียญ แต่เรียกกันว่า "เปรียญวังหน้า" ที่เรียกกันว่าเปรียญวังหน้านั้นก็ด้วยเหตุที่ว่า ประเพณีการแปลพระปริยัติธรรมในสมัยนั้น ผู้เข้าแปลทีแรก ต้องแปลพระธรรมบทให้ได้ครบ ๓ ประโยคในคราวเดียวจึงนับว่าเป็นเปรียญ ถ้าไม่ได้ครบทั้ง ๓ ประโยค เข้ามาแปลคราวหน้าก็ต้องแปลแต่ประโยค ๑ ไปใหม่ ครั้งนั้น กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ มีพระประสงค์จะทรงอุปการะแก่พระภิกษุสามเณรที่เล่าเรียนมิให้ท้อถอยจากความเพียรไปเสีย ถ้ารูปใดแปลได้ ๒ ประโยค ก็ทรงรับอุปการะไปจนกว่าจะเข้าแปลใหม่ได้เป็นเปรียญ พระภิกษุสามเณรที่ได้รับพระราชทานอุปการะเหล่านั้น จึงพากันเรียกว่า เปรียญวังหน้า

สามเณร ๙ ประโยครูปแรก

ต่อมา เจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ แต่ครั้งยังเป็นสามเณรได้เข้าถวายตัวเป็นศิษย์อยู่ในสำนักพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะเมื่อทรงดำรงพระราชอิสริยยศเป็น สมเด็จ

พระอนุชาธิราช เจ้าฟ้ามงกุฎ ทรงผนวชประทับอยู่ ณ วัดราชาธิวาส (วัดสมอราย) เพื่อศึกษาพระปริยัติธรรมต่อและได้ทรงศึกษาเล่าเรียนสืบมาในสำนักของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น กระทั่งพระชนมายุได้ ๑๘ ปี จึงได้แปลพระปริยัติธรรมอีกครั้งหนึ่ง และครั้งนี้ทรงแปลในคราวเดียวได้หมดทั้ง ๙ ประโยค ได้เป็นเปรียญเอกแต่ยังทรงเป็นสามเณร(๕) นับเป็นสามเณรองค์แรกที่เป็นเปรียญ ๙ ประโยคในยุคกรุงรัตนโกสินทร์(๖)

เป็นที่น่าสังเกตว่า เจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ ได้ถวายตัวศึกษาพระปริยัติธรรมอยู่ในสำนักของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ณ วัดราชาธิวาสเพียง ๔ ปีเท่านั้น ก็มีความรู้แตกฉานในพระปริยัติธรรม จนสามารถแปลพระปริยัติธรรมได้ในคราวเดียวหมดทั้ง ๙ ประโยค อันแสดงให้เห็นว่า เพราะทรงได้พระอาจารย์ที่ทรงพระปรีชาสามารถอย่างยิ่งในทางพระปริยัติธรรมคือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประกอบกับพระวิริยะอุตสาหะและพระสติปัญญาอันเฉียบแหลมส่วนพระองค์ด้วยนั่นเอง จึงทรงมีความรู้แตกฉานในสิ่งที่ทรงศึกษาเล่าเรียนเพียงชั่วระยะเวลาอันสั้น ซึ่งน้อยคนนักที่จะทำได้

อุปสมบทครั้งแรก

ครั้นถึงปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๗๖ มีพระชนมายุครบ ๒๐ ปี เจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ ก็อุปสมบท ณ วัดราชาธิวาส มีพระนามฉายาว่า ปุสฺโส แต่ไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดว่าพระอุปัชฌาย์และพระกรรมวาจาจารย์คือใคร แต่ตามทางสันนิษฐานว่า ในเวลาที่สมเด็จพระสังฆราช (สา) มีพระชนมายุครบอุปสมบทนั้น เป็นเวลาที่พระสงฆ์ธรรมยุตนิยมพระอุปัชฌาย์รามัญ ซึ่งมีพระสุเมธาจารย์ (เกิด) เป็นพระอุปัชฌาย์อยู่ด้วยรูปหนึ่ง และเวลานั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นพระกรรมวาจาจารย์อยู่ ฉะนั้นจึงน่าเป็นไปได้ว่า พระอุปัชฌาย์ของเจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ ในการอุปสมบทครั้งนั้น คือพระสุเมธาจารย์ (เกิด) พระกรรมวาจาจารย์คือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว(๗)

พ.ศ. ๒๓๗๙ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ ได้ทรงอาราธนาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะทรงผนวชอยู่ ให้เสด็จมาครองวัดบวรนิเวศวิหาร เจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ ซึ่งขณะนั้นทรงเป็นพระเปรียญเอกพรรษา ๔ ได้ตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มาอยู่วัดบวรนิเวศวิหารด้วย

กำเนิดวัดธรรมยุต

ครั้นพ.ศ. ๒๓๘๒ พรรษา ๖ ทรงได้รับพระราชทานแต่งตั้งเป็นพระราชาคณะที่ **พระอมรโมลี** (ไม่พบประกาศทรงแต่งตั้ง) จะเห็นได้ว่า ทรงได้รับยกย่องให้ดำรงในฐานะพระเถระผู้ใหญ่ ตั้งแต่ทรงมีอายุพรรษา ๖ (คือพระชนมายุ ๒๖) เท่านั้น ทั้งนี้ ก็คงเนื่องด้วยทรงมีพระปรีชาแตกฉานในพระปริยัติธรรม และพระธรรมวินัยเป็นมูลนั่นเอง

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จจากวัดราชาธิวาสมาครองวัดบวรนิเวศวิหารนั้น นับเป็นครั้งแรกที่พระสงฆ์ธรรมยุตได้มีวัดเป็นสำนักของตนเองเป็นเอกเทศ เพราะก่อนแต่นั้น พระสงฆ์ธรรมยุตก็ยังคงอยู่รวมในวัดเดียวกันกับพระสงฆ์เดิม (คือพระสงฆ์มหานิกาย)

เมื่อมีสำนักเป็นเอกเทศขึ้นแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้ทรงปรับปรุงระเบียบปฏิบัติด้านต่าง ๆ ของพระสงฆ์ในปกครองของพระองค์ได้อย่างเต็มที่ เช่นทรงตั้งธรรมเนียมนมัสการพระเช้าค่ำ ที่เรียกกันทั่วไปว่า ทำวัตรเช้า-ทำวัตรค่ำเป็นประจำวันขึ้น พร้อมทั้งทรงพระราชนิพนธ์คำนมัสการพระรัตนตรัยเป็นภาษามคธ (ภาษาบาลี) ขึ้นใหม่ ที่เรียกกันว่า บททำวัตรเช้าค่ำ ดังที่ใช้สวดกันทั่วไปในบัดนี้ ในวันธรรมสวนะ (วันพระ) มีการแสดงพระธรรมเทศนาแก่พุทธศาสนิกชน เป็นต้น

ในด้านการศึกษา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงส่งเสริมการเรียนพระปริยัติธรรมให้รุ่งเรือง โดยพระองค์ทรงบอกพระปริยัติธรรม (คือสอบ) ในสนามหลวงได้เป็นปรียญประโยคสูงถึงประโยค ๙ หลายรูป การเรียนพระปริยัติธรรมของสำนักวัดบวรนิเวศวิหารในยุคนั้นรุ่งเรืองมาก พระเปรียญพูดภาษามคธได้คล่อง และคงเนื่องด้วยเหตุนี้เอง วัดบวรนิเวศวิหารในครั้งนั้น จึงต้องทำหน้าที่รับรองพระสงฆ์ลังกาที่เข้ามาเจริญศาสนไมตรีกับไทย ถึงกับต้องมีเสนาสนะหมู่หนึ่งไว้รับรองที่วัดบวรนิเวศวิหาร เรียกว่า คณะลังกา (ปัจจุบันรื้อไปแล้ว)[๘]

ในส่วนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น พระองค์ก็ทรงศึกษาภาษาละตินและภาษาอังกฤษกับชาวต่างประเทศ จนทรงสามารถตรัส เขียน อ่าน ได้อย่างคล่องแคล่ว[๙] แม้พระภิกษุสามเณรที่เป็นศิษย์ในพระองค์ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ก็เข้าใจว่าคงได้รับการส่งเสริมให้เรียนภาษาต่างประเทศที่นอกเหนือไปจากภาษามคธด้วยเช่นกัน ดังปรากฏในประวัติของพระอมราภิรักขิต (อมโร เกิด) ซึ่งเป็นศิษย์หลวงเดิมท่านหนึ่ง และได้เป็นสมณทูตไปลังกาถึง ๒ ครั้งว่า สามารถพูดภาษาอังกฤษได้คล่องแคล่วจนชาวลังกายกย่องเป็นอันมาก[๑๐] เป็นตัวอย่าง เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราชก็คงจะเช่นเดียวกัน นอกจากจะทรงศึกษาพระปริยัติธรรมจนมีความแตกฉานคล่องแคล่วในภาษามคธแล้ว

ก็คงจักได้ศึกษาภาษาต่างประเทศอื่น ๆ ด้วย ตามความนิยมของสำนักวัดบวรนิเวศวิหารในครั้งนั้น ดังปรากฏในคำประกาศทรงสถาปนาเป็น สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ตอนหนึ่งว่า **"มีสุตาคมปัญญารอบรู้ในอักษรและภาษาซึ่งเป็นสกะไสมยประระไสมย คือ ขอม ไทย แลสิงหฬ รามัญ สังสกฤตพากย์เป็นต้นโดยพิศดาร"**(๑๑)

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์

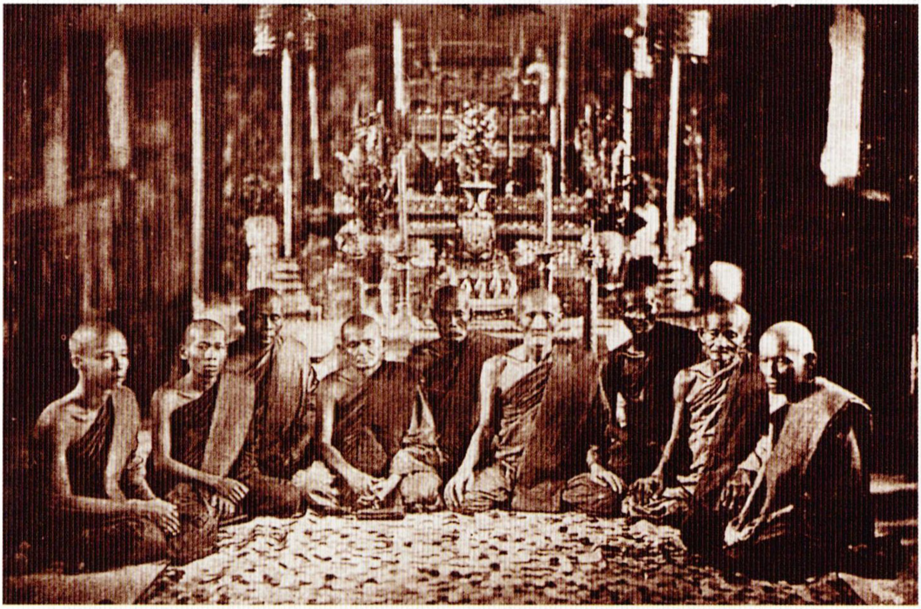

คณะพระเถรานุเถระส่วนหนึ่ง
ในการทรงผนวชพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ พ.ศ. ๒๔๑๖

นับจากซ้ายไปขวา

๑. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
๒. พระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร วัดราชบพิธ
๓. พระเทพกวี (นิ่ม) วัดเครือวัลย์
๔. สมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ วัดบวรนิเวศวิหาร
๕. พระจันทรโคจรคุณ (ยิ้ม จนฺทรํสี) วัดมกุฏกษัตริยาราม
๖. สมเด็จพระวันรัตน์ (ทับ พุทฺธสิริ) วัดโสมนัสวิหาร
๗. พระพรหมมุนี (เหมือน) วัดบรมนิวาส
๘. สมเด็จพระพุฒาจารย์ (ศรี) วัดปทุมคงคา
๙. สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว) วัดราชประดิษฐ์ ฯ

ณ พระพุทธรัตนสถานมนทิราราม ในพระบรมมหาราชวัง

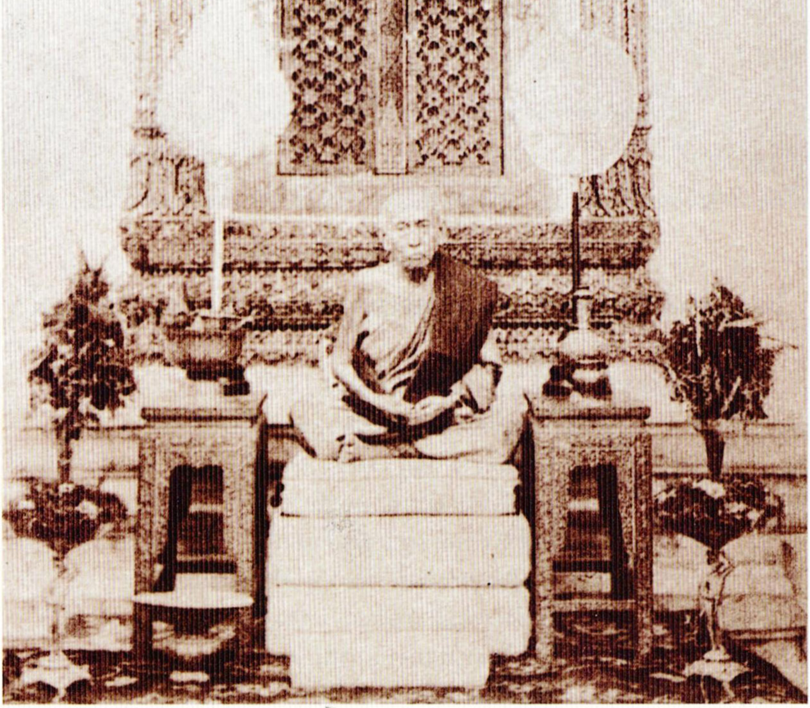

สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว)
พร้อมเครื่องประกอบสมณศักดิ์

พระเถระต้นวงศ์แห่งคณะธรรมยุต (บางรูป)

พระเทพโมลี (เอี่ยม)

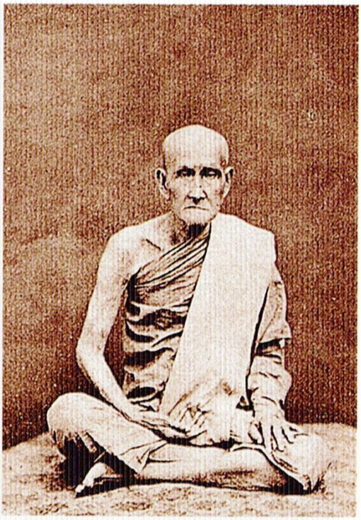

สมเด็จพระวันรัตน์ (ทับ พุทฺธสิริ)

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์

สมเด็จพระสังฆราช
(สา ปุสฺสเทว)

พระเถระต้นวงศ์แห่งธรรมยุต

เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงอยู่ในฐานะพระเถระผู้ใหญ่ผู้เป็นต้นวงศ์แห่งคณะธรรมยุตรูปหนึ่งในจำนวน ๑๐ รูป ดังที่ปรากฏในพระราชนิพนธ์สมณศาส์นของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังทรงผนวชอยู่ พระราชทานไปยังพระสงฆ์ในประเทศลังกา ว่า

ทส คณิสฺสรา เถรา	ธมฺมยุตฺติกวํสิกา
ตนฺนิกายิกสงฺเฆน	สพฺพกิจฺเจสุ สมฺมตา
อเนกภิกฺขุสตานํ	ปิตโร ปริณายกา
ตสฺเสว ภูปตินฺทสฺส	ปิโย กนิฏฺฐภาตุโก
เถโร วชิรญาโณ จ	ปาโมกฺโข คณเชฏฺฐโก
เถโร พฺรหฺมสโร เจว	เถโร ธมฺมสิริวฺหโย
เถโร พุทฺธสิริ เจว	เถโร ปญฺญาคฺคนามโก
เถโร ธมฺมรกฺขิโต จ	เถโร จ โสภิตวฺหโย
เถโร พุทฺธิสณฺหนาโม	เถโร ปุสฺสาภิธานโก
เถโร สุวฑฺฒโน จาปิ	สพฺเพ สมานฉนฺทกา

ฯลฯ

พระเถระเจ้าคณะฝ่ายธรรมยุตติกวงศ์ อันพระสงฆ์นิกายนั้นสมมติ (แต่งตั้งให้เป็นผู้บริหาร) ในกิจทั้งปวง เป็นบิดาเป็นปริณายกแห่งภิกษุหลายร้อยรูป พระเถระทรงพระนามว่า วชิรญาณะ ผู้เป็นพระกนิฐภาดาที่โปรดปรานของพระเจ้าแผ่นดินพระองค์นั้น เป็นผู้ใหญ่ในคณะเป็นประธาน ๑ พระเถระนามว่า พรหมสระ ๑ พระเถระนามว่า ธัมมสิริ ๑ พระเถระนามว่า พุทธสิริ ๑ พระเถระนามว่า ปัญญาอัคคะ ๑ พระเถระนามว่า ธัมมรักขิตะ ๑ พระเถระนามว่า โสภิตะ ๑ พระเถระนามว่า พุทธิสัณหะ ๑ **พระเถระนามว่า ปุสสะ** ๑ พระเถระนามว่า สุวัฑฒนะ ๑ ทุกรูปเป็นผู้มีฉันทะเสมอกัน ฯลฯ[๑๒]

พระเถระที่ปรากฏพระนามและนามในพระราชนิพนธ์ข้างต้นนี้ พระวชิรญาณะ คือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงประดิษฐานคณะธรรมยุต

พระพรหมสระ คือ พระญาณรักขิต (สุข) เจ้าอาวาสวัดบรมนิวาส รูปแรก ภายหลังลาสิกขาและได้เป็นที่ พระธรรมการบดี

พระธัมมสิริ คือ พระเทพโมลี (เอี่ยม) เจ้าอาวาสวัดเครือวัลย์รูปที่ ๒

พระพุทธสิริ คือ สมเด็จพระวันรัต (ทับ) เจ้าอาวาสวัดโสมนัสวิหาร รูปที่ ๑

พระปัญญาอัคคะ คือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า

กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ผู้ทรงครองวัดบวรนิเวศวิหาร สืบต่อจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และทรงดำรงตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุต เป็นพระองค์แรก

พระธัมมรักขิตะ คือ พระครูปลัด (ทัด) วัดบวรนิเวศวิหาร ภายหลังลาสิกขาและได้เป็นที่ พระศรีภูริปรีชา

พระโสภิตะ คือ พระศรีวิสุทธิวงศ์ (ฟัก) วัดบวรนิเวศวิหาร ภายหลังลาสิกขาและได้เป็นที่ พระยาศรีสุนทรโวหาร

พระพุทธสัณหะ คือพระอมรโมลี (นบ) เจ้าอาวาสวัดบุปผาราม

พระปุสสะ คือ สมเด็จพระสังฆราช (สา) เจ้าอาวาสวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม รูปที่ ๑

พระสุวัฑฒนะ คือ พระปลัดเรือง วัดบวรนิเวศวิหาร[๑๓]

พระเถระ ๑๐ รูปนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงยกย่องในฐานะพระเถระผู้ใหญ่และเป็นที่ทรงปรึกษากิจแห่งคณะ ขณะเมื่อยังทรงผนวชอยู่[๑๔]

เมื่อสำนักวัดบวรนิเวศวิหารเจริญขึ้นแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงส่งพระศิษย์หลวงเดิมออกไปตั้งสำนักสาขาขึ้นที่วัดอื่นอีกหลายวัด กล่าวคือ โปรดให้สมเด็จพระวันรัต (ทับ พุทธสิริ) แต่ครั้งยังเป็นพระราชาคณะที่พระอริยมุนี เป็นเจ้าสำนักวัดราชาธิวาส (วัดสมอราย) โปรดให้

พระญาณรักขิต (สุข พรหมสร) เป็นเจ้าสำนักวัดบรมนิวาส (เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า วัดนอก) โปรดให้ พระเทพโมลี (เอี่ยม ธัมมสิริ) แต่ครั้งยังเป็นที่พระรัตนมุนี เป็นเจ้าสำนักวัดเครือวัลย์ โปรดให้ พระเมธาธรรมรส (ถิน) แต่ครั้งยังเป็นพระครูใบฎีกา เป็นเจ้าสำนักวัดพิชยญาติการาม โปรดให้ พระอมรโมลี (นบ) แต่ครั้งยังเป็นพระครูวินัยธร เป็นเจ้าสำนักวัดบุปผาราม ส่วนที่วัดบวรนิเวศวิหารจึงยังคงเหลือพระศิษย์หลวงเดิมที่เป็นกำลังสำคัญของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ แต่ครั้งยังมิได้ทรงกรม สมเด็จพระสังฆราช (สา) แต่ครั้งยังเป็นพระอมรโมลี พระศรีวิสุทธิวงศ์ (ฟัก โสภิโต) พระปลัดเรือง พระปลัดทัด[๑๕] จะเห็นได้ว่า เจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ ได้ทรงเป็นพระเถระที่เป็นกำลังสำคัญในคณะธรรมยุตมาตั้งแต่ระยะแรกเริ่มสถาปนาคณะและตลอดมาจนถึงวาระสุดท้ายแห่งพระชนมชีพ

เจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ หลังจากที่ได้รับพระราชทานแต่งตั้งเป็นพระราชาคณะที่ พระอมรโมลีแล้ว ได้ลาสิกขาออกไปครองชีวิตฆราวาสอยู่ระยะหนึ่ง แต่ไม่ปรากฏหลักฐานว่าทรงลาสิกขาในปีใด

อุปสมบทครั้งที่สอง

ครั้น พ.ศ. ๒๓๙๔ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ เสด็จสวรรคต พระบรมวงศานุวงศ์ เสนาบดี ข้าราชผู้ใหญ่ได้ปรึกษาพร้อมกันกราบบังคมทูลอัญเชิญ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงผนวชเสด็จประทับ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ให้ลาผนวชเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ เป็นรัชกาลที่ ๔ แห่งพระบรมราชจักรีวงศ์สืบไป

และในปีแรกแห่งรัชกาล (พ.ศ. ๒๓๙๔) นั้นเอง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดให้เจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ อุปสมบทใหม่ที่วัดบวรนิเวศวิหาร เมื่อเดือน ๑๐ ปีกุน พ.ศ. ๒๓๙๔ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ แต่ครั้งยังทรงดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ เป็นพระอุปัชฌาย์ พระศรีวิสุทธิวงศ์ (ฟัก โสภิโต) ซึ่งภายหลังลาสิกขาบทและได้เป็นที่ พระยาศรีสุนทรโวหารเป็นพระกรรมวาจาจารย์ ในการอุปสมบทครั้งนี้ ทรงมีพระชนมายุ ๓๘ ปี[๑๖] และทรงมีพระนามฉายาว่า ปุสฺสเทโว นัยว่า เมื่อทรงอุปสมบทครั้งที่ ๒ นี้ก็ได้ทรงแปลพระปริยัติธรรมอีกครั้งหนึ่งและก็ทรงแปลได้หมดทั้ง ๙ ประโยคอีกด้วย เหตุนี้เองจึงมักมีผู้กล่าวขวัญถึงพระองค์ด้วยสมญานามอันแสดงถึงพระคุณลักษณะพิเศษนี้ว่า “สังฆราช ๑๘ ประโยค” ในเวลาต่อมา

พระสาสนโสภณรูปแรก

ในคราวอุปสมบทครั้งที่ ๒ นี้ เจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ ทรงเป็นพระอันดับอยู่ ๗ พรรษาถึงปีมะแม พ.ศ. ๒๔๐๑ ในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงพระกรุณาโปรดแต่งตั้งเป็นพระราชาคณะที่ **พระสาสนโสภณ** มีสำเนาประกาศทรงตั้ง ดังนี้

"ให้พระอาจารย์สา วัดบวรนิเวศ เปนพระสาสนโสภณ ที่พระราชาคณะในวัดบวรนิเวศมีนิตยภัตรเดือนละ ๔ ตำลึง ๒ บาท ขอพระคุณจงเอาธุระพระพุทธศาสนาเปนภาระสั่งสอนแลอนุเคราะห์พระภิกษุสงฆ์สามเณรในพระอาราม โดยสมควร จงมีศุขสวัสดิ์เจริญในพระพุทธศาสนาเทอญ ฯ

ตั้งแต่ ณ วันศุกร์ เดือน ๔ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ปีมะเมีย สัมฤทธิศก พุทธศักราช ๒๔๐๑ เปนวันที่ ๒๘๖๔ ในรัชการปัตยุบันนี้"

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าพระราชทานนิตยภัตรเสมอพระราชาคณะชั้นเทพ แต่ถือตาลปัตรแฉกเสมอพระราชาคณะชั้นสามัญ(๑๗)

สำหรับราชทินนามที่ **พระสาสนโสภณ** นั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นโดยเฉพาะ เพื่อให้ได้กับนามเดิมของเจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ คือ สา สมเด็จ

กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเล่าไว้ความว่า เจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ ก่อนที่จะได้รับแต่งตั้งเป็นที่พระสาสนโสภณนั้น คนทั่วไปเรียกกันว่า อาจารย์สา เมื่อถึงคราวที่จะแต่งตั้งเป็นพระราชาคณะ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงประดิษฐ์ราชทินนามโดยเอานามเดิมของพระองค์ท่านขึ้นต้นแล้วต่อสร้อยว่าพระศาสนดิลก นาม ๑ พระสาสนโสภณ นาม ๑ แล้วโปรดให้พระสารสาสตร์พลขันธ์ (สมบุญ) ไปทูลถามพระองค์ท่านว่าจะชอบนามไหน เจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ ว่า นามศาสนดิลกนั้นสูงนักขอรับพระราชทานเพียงนามสาสนโสภณ จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดแต่งตั้งเป็นที่ พระสาสนโสภณ ดังกล่าวมา แล้วคนทั้งหลายก็เรียกกันโดยย่อว่า "เจ้าคุณสา" สืบมา[๑๘] ดูทีว่าเจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ จะทรงโปรดราชทินนามนี้มาก ภายหลังแม้จะได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์สูงขึ้นถึงชั้นธรรม ชั้นเจ้าคณะรอง ก็ยังคงรับพระราชทานในราชทินนามว่า พระสาสนโสภณตลอดมา

การกลับเข้ามาอุปสมบทใหม่ของเจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ ครั้งนี้ นับว่าเป็นคุณประโยชน์ต่อคณะธรรมยุตและคณะสงฆ์เป็นส่วนรวมเป็นอย่างยิ่ง โดยเฉพาะวัดบวรนิเวศวิหารซึ่งเป็นสำนักหลักในคณะธรรมยุต ดังที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงอธิบายไว้ในตำนานวัดบวรนิเวศวิหารว่า

"พระเถระที่เป็นกำลังในการวัด ครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงครองวัดร่วงโรยไป พระปลัดเรืองถึงมรณภาพเสียแต่ในครั้งยังเสด็จอยู่ พระศรีวิสุทธิวงศ์ (โสภิโต ฟัก) แลพระปลัดทัด ลาสิกขาเสียในครั้งนี้ (หมายถึงครั้งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงครองวัด) คงมีแต่พระสาสนโสภณ คือ**พระอมรโมลี (ปุสฺสเทโว สา)** ผู้กลับเข้ามาอุปสมบทอีก ได้เป็นกำลังใหญ่ในการพระศาสนา พระผู้สามารถในการเทศนาโดยฝีปากมีน้อยลง ท่านจึงแต่งหนังสือเทศน์ขึ้นไว้สำหรับใช้อ่านในวันธัมมัสวนะปกติแลในวันบูชา ได้แต่งเรื่องปฐมสมโพธิย่อ ๓ กัณฑ์จบ สำหรับถวายเทศนาในวันวิสาขบูชา ๓ วัน ๆ ละกัณฑ์ แลเรื่องจาตุรงคสันนิบาตกับโอวาทปาติโมกข์ สำหรับถวายในวันมาฆบูชาที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เป็นอันได้รับพระบรมราชานุมัติ ยังได้รจนาเรื่องปฐมสมโพธิพิสดาร สำหรับใช้เทศนาในวัด ๒ คืนจบอีก"[๑๙]

พระนิพนธ์ต่าง ๆ ที่เจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ ได้ทรงรจนาขึ้นแต่ครั้งยังเป็นที่ พระสาสนโสภณดังกล่าวมาข้างต้น ได้เป็นหนังสือสำคัญในการเทศนาและศึกษาเล่าเรียนของพระภิกษุสามเณรสืบมาจนกระทั่งถึงปัจจุบัน

เจ้าอาวาสวัดราชประดิษฐ์รูปแรก

พ.ศ. ๒๔๐๗ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงสถาปนาวัดราชประดิษฐ์ ฯ ขึ้น ณ บริเวณที่เป็นสวนกาแฟแต่รกร้างอยู่ในขณะนั้น ด้วยพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ การที่ทรงสถาปนาวัดราชประดิษฐ์ ฯ ขึ้นครั้งนี้ หากพิจารณาดูตามศิลาจารึกพระราชอุทิศถวายที่สร้างวัด และประกาศให้เรียกนามวัดราชประดิษฐ์ให้ถูก แล้วก็อาจสรุปได้ว่า ทรงสร้างวัดนี้ขึ้นด้วยพระราชประสงค์ ๔ ประการคือ

ประการแรก เพื่อเจ้านายข้าราชการข้างหน้าข้างใน ซึ่งเคยเป็นศิษย์ศึกษาประพฤติการทำบุญให้ทานตามคติลัทธิอย่างธรรมยุตติกา ได้มีวัดพระสงฆ์คณะธรรมยุตติกนิกายไว้ทำบุญให้ทานใกล้ ๆ

ประการที่สอง ที่สวนกาแฟนั้นเคยเป็นที่มีผู้สร้างโรงธรรมสำหรับเป็นที่แสดงพระธรรมเทศนาและทำบุญให้ทานของชาวบ้านผู้อยู่ใกล้เคียงที่นั้นมาก่อนช้านาน จึงเป็นเสมือนวัดมาแล้ว ควรที่จะได้สร้างเป็นวัดต่อไป

ประการที่สาม มีพระราชประสงค์สร้างขึ้นเพื่อถวายเป็นที่อยู่อาศัยประพฤติพรหมจรรย์ของพระสงฆ์คณะธรรมยุตติกนิกาย ผู้เป็นศิสสานุศิสศึกษาตามธรรมลัทธิที่พระองค์ได้ทรงดำริริเริ่มขึ้นเป็นประเดิม โดยเฉพาะ

ประการสุดท้าย ตามธรรมเนียมโบราณซึ่งเคยมีมา ในเมืองใหญ่ ๆ ที่ตั้งเป็นกรุงเทพมหานครอย่างเมืองสุโขทัย เมืองสวรรคโลก เมืองพิษณุโลก และกรุงเก่า ย่อมมีวัดมหาธาตุ วัดราชประดิษฐาน วัดราชบูรณะ เป็นวัดสำหรับเมืองทุกเมือง แต่ในกรุงเทพ ฯ นี้มีแต่วัดมหาธาตุ วัดราชบูรณะ จึงได้ทรงสร้างวัดราชประดิษฐ์ ฯ ขึ้น เพื่อให้ครบตามธรรมเนียมโบราณที่เคยมีมา

ศิลาจารึกวัดราชประดิษฐ ฯ
พระราชนิพนธ์
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
พระราชอุทิศถวายที่สร้างวัด

อิมํ ภนฺเต วิหารารามภูมี สมนฺตโต ปาการมูเลสุ อฏฺฐกาจยปริจฺฉินฺนํ วิสุํคามเขตฺตํ กตฺวา ปริจฺฉิชฺชมานํ อาคตานาคตสฺส จาตุทฺทิสสฺส ธมฺมยุตฺติกนิกายิกสงฺฆสฺส อนญฺญนิกายิกสฺส โอโนเชม สาธุ ฯลฯ สุขาย

ฯ ข้า ฯ ผู้มีชื่อเขียนไว้ในท้ายหนังสือนี้ ขอประกาศว่า ที่ในภายในพระนครติดต่อไปข้างใต้จังหวัดตึกดินเก่า ซึ่งบัดนี้เป็นสนามทหารแลติดต่อข้างด้านตะวันออกหลังวังหม่อมเจ้าดิศช่างหล่อ แลติดต่อข้างเหนือวังกรมหมื่นอมเรนทรบดินทร์ แลติดต่อข้างด้านตะวันตกถนนริมคลองโรงสี คิดที่ยาวไปข้างตะวันตกมาตะวันออก ๓๕ วา กว้างไปข้างเหนือต่อใต้ ๓๑ วา ๓ ศอก เดิมเป็นที่หลวงอยู่ข้างตึกดิน สำหรับพระราชทานข้าราชการที่ต้องพระราชประสงค์ใช้ใกล้ ๆ อาศัยอยู่ แลแต่

ก่อนมีผู้สร้างโรงธรรมลงในด้านตะวันออกของที่นี้ โรงนั้นได้เป็นที่มีธรรมเทศนาและทำบุญให้ทานของชาวบ้านอยู่ใกล้เคียงที่นี้ช้านาน แลเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปพระบฏเขียนเหมือนกับเป็นอารามวิหารโดยสังเขป ครั้นมาเมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ต้องพระราชประสงค์ที่นี้เป็นสวนกาแฟ จึงให้ไล่บ้านเรือนที่อยู่ในที่เสียสิ้น เจ้าของโรงธรรมการเปรียญต้องรื้อโรงธรรมไปปลูกที่อื่นเสียด้วย ที่นี้ก็เป็นสวนกาแฟมาหลายปีจนแผ่นดินประจุบันนี้ แลบัดนี้ไม่ได้ทำสวนกาแฟก็รกร้างว่างเปล่าอยู่ ก็บัดนี้เจ้านายข้าราชการข้างหน้าบ้างข้างในบ้าง ซึ่งเคยเป็นศิษย์ศึกษาประพฤติการทำบุญให้ทานตามคติลัทธิอย่างธรรมยุตติกาพากันบ่นว่า วัดพระสงฆ์คณะธรรมยุตติกาอยู่ไกล จะทำบุญให้ทานก็ยากไป ต้องไปไกลลำบาก ฯ ข้า ฯ ผู้มีชื่อเขียนไว้ข้างล่าง เดิมเป็นครูอาจารย์ต้นลัทธิชำระข้อปฏิบัติต่าง ๆ ให้เป็นเยี่ยงอย่างในคณะพระสงฆ์ธรรมยุตติกนิกาย คิดถึงการพระพุทธศาสนาซึ่งตนได้ชำระไว้มีความปรารถนาจะใคร่ได้พระสงฆ์คณะธรรมยุตติกนิกายนั้นมามีอยู่ในที่ใกล้ที่ตัวอยู่ และจะให้สมประสงค์ท่านทั้งหลายชายหญิงทั้งปวงถือชอบใจดังว่าแล้วนั้นด้วย อนึ่ง คิดว่าศาลาโรงธรรมการเปรียญก็สมมติว่าเป็นที่ดังหอพระพุทธรูป หรือหอพระไตรปิฎกหรืออาสนะศาลาที่ประชุมสงฆ์ เป็นที่นมัสการ

ทำบุญให้ทานของทายกสัปบุรุษย์ผู้มีศรัทธา คล้ายกับอารามวิหารที่เป็นเจดียสถานแลที่อยู่พระสงฆ์โดยสังเขป ก็โรงธรรมศาลาการเปรียญเก่าซึ่งมีในที่นี้นั้นเจ้าของรื้อไปเสียแล้ว ควรจะปลูกสร้างขึ้นใหม่ด้วย เพราะเหตุดังว่าแล้วนั้น ฯ ข้า ฯ ผู้มีชื่อเขียนไว้ในข้างท้ายหนังสือนี้ จึงได้คิดจะทำเจดียสถาน แลธรรมสภาแลวิหารที่อยู่พระสงฆคณะธรรมยุตติกนิกายตามประสงค์ของตนแลท่านทั้งหลายชายหญิงอื่นเป็นอันมากนั้น ในที่นี้ใกล้พระบรมมหาราชวังซึ่งเป็นที่อยู่ จึงคิดว่าที่นี้เป็นสวนกาแฟของหลวงของแผ่นดิน เป็นของกลางอยู่ ไม่ควรจะยกเอามาถวายเฉพาะเป็นของพระสงฆ์คณะธรรมยุตติกนิกายเป็นที่พิเศษได้ เห็นว่าจะเป็นทำให้เสียประโยชน์แผ่นดินไป จึงได้สั่งให้กรมพระนครบาลวัดที่นี้กะลงเป็นตรางละวา แล้วตีราคาตาตรางละบาทที่นี้ยาวไปข้างตะวันตกมาตะวันออก ๓๕ วา กว้างไปข้างเหนือต่อใต้ ๓๑ วา ๓ ศอก เป็นตรางวาได้ ๑๐๙๘ วา ฯ ข้า ฯ มีชื่อจดไว้ในท้ายหนังสือนี้ จึงได้สละทรัพย์เป็นของนอกจำนวนมิใช่ของขึ้นท้องพระคลัง ๑๐๙๘ บาท คิดเป็นเงิน ๑๓ ชั่ง ๑๔ ตำลึงกึ่ง ได้มอบเงินให้กรมพระนครบาลรับไปจัดซื้อที่อื่นที่ต้องการในราชการแผ่นดิน คือที่เป็นที่ตั้งกองรักษาถนนหนทางบ้านเมือง ที่ซึ่งจัดซื้อด้วยทรัพย์จำนวนนั้น เจ้าพระยาศรีสุริยวงษ์สมันตพงษพิสุทธิมหาบุรุษยรัตโนดม สมุหพระ

กระลาโหม ได้รู้เห็นตรวจตราให้จ่ายเงินจัดซื้อที่อื่น เป็นอันเปลี่ยนที่นี้เสร็จสมควรแล้ว ก็บัดนี้ที่อันนี้ตกเป็นของ ฯ ข้า ฯ ผู้มีชื่อเขียนไว้ท้ายหนังสือนี้ผู้เดียว จึง ฯ ข้า ฯ มีชื่อเขียนไว้ในท้ายหนังสือนี้ ยอมยกที่นี้เป็นส่วนเพื่อกุศลแก่บุตรภรรยาญาติพี่น้อง แลบริษัทฝ่ายหนึ่งในบันดาที่มีน้ำใจเลื่อมใสศรัทธานับถือปฏิบัติพระพุทธศาสนา อย่างคติลัทธิพระสงฆ์ธรรมยุตติกนิกายทั้งปวง แล้วจึงพร้อมใจกัน ด้วยปฤกษากันบ้างคาดใจกันบ้าง ขอยอมยกที่นี้ซึ่งได้ก่อคันขึ้นด้วยอิฐ มีหลุมที่ปักเสาศิลานิมิตในทิศทั้งแปดนี้ ให้เป็นส่วนตัดขาดจากพระราชอาณาเขต เป็นแขวงวิเศษเรียกว่าวิสุงคามสีมา มอบถวายแก่พระสงฆ์คณะธรรมยุตติกนิกายอันมีในทิศทั้ง ๔ อันมาแล้วก็ดียังไม่มาแล้วก็ดี เพื่อว่าในที่กำหนดไว้จะสร้างพระเจดีย์ แลที่ตั้งพระปฏิมากร เนื้อที่เท่าใด พระเจดีย์แลชุกระชีรอบจะได้ตั้งลงที่เท่าใด ชุกระชีแท่นพระพุทธรูปจะได้ตั้งลง ที่เท่านั้นยกถวายเป็นพุทธบูชาแด่สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคซึ่งเป็นพระบรมศาสดาอันเสด็จปรินิพพานแล้ว ที่นอกนั้นรอบคอบจังหวัดที่กำหนดแล้ว ขอยกให้เป็นที่อยู่อาศัยประพฤติพรหมจรรย์แลประพฤติการพระพุทธศาสนา สั่งสอนศึกษาเล่าเรียนพระธรรมวินัยแลทำสังฆกรรมน้อยใหญ่ ตามวินัยกิจโดยสะดวกทุกประการ แต่ที่นี้คงขาดเป็นของพระสงฆ์คณะธรรม

ยุตติกนิกาย ผู้เป็นศิสสานุศิสศึกษาตามธรรมลัทธิซึ่ง ฯ ข้า ฯ ผู้มีชื่อเขียนไว้ในท้ายหนังสือนี้ ได้เริ่มได้ดำริได้ชำระตกแต่งตั้งตำราขึ้น แลท่านผู้มีปัญญาละเอียดได้ชำระตกแต่งต่อไปนั้นพวกเดียว ก็ผู้จะได้อยู่ได้บริโภคที่นี้ต่อไปนั้น ฯ ข้า ฯ ผู้มีชื่อเขียนไว้ในท้ายหนังสือนี้ ยอมให้อยู่แต่ท่านผู้ที่คนทั้งปวงรู้พร้อมกันว่าเป็นศิสศึกษาต่อไปจาก ฯ ข้า ฯ ผู้มีชื่อเขียนไว้ในท้ายหนังสือนี้ ฯ ไม่ยอมให้พระสงฆ์สามเณรพวกอื่นที่มิใช่ศิสสานุศิสศึกษาสืบไปแต่ ฯ ข้า ฯ นั้น เข้าอยู่เป็นเจ้าของเลยเป็นแต่ไปสู่มาหา หรืออาศัยในกำหนดวันเวลาตามน้ำใจยอมโดยชอบใจของพระสงฆ์คณะธรรมยุตติกนิกายนั้นได้ ก็ถ้าพระสงฆ์คณะธรรมยุตติกนิกายที่อยู่ในที่นี้ก็ดี ที่อื่นก็ดีกลับจิตรกลับใจกลับรีดลัทธิถืออย่างพระสงฆ์นิกายอื่นก็ดีเข้ารีดฝรั่งแลศาสนาอื่นก็ดีแล้ว ก็เป็นอันขาดหลุดจากเป็นเจ้าของที่นี้ จะอยู่ในที่นี้ไม่ได้ ก็ถ้าด้วยเหตุใดเหตุหนึ่ง พระสงฆ์คณะธรรมยุตติกนิกายสาบสูญสิ้นไม่มีในแผ่นดิน เมื่อนั้นที่อันนี้ จงตกเป็นของพระผู้มีพระภาคพระบรมศาสดาอรหังสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ปรินิพพานแล้วนั้นเถิด

ใครมีศรัทธาจะปฏิบัตินมัสการพระเจดีย์ ก็จงมาปฏิบัตินมัสการเถิด ใครจะใคร่จำศีลภาวนา ก็จงมาจำศีลภาวนาตามควรแก่ความเลื่อมใสเทอญ ฯ เมื่อที่นี้เป็นของพระสงฆ์

คณะธรรมยุตติกนิกายดังนี้แล้ว ฯ ข้า ฯ ผู้มีชื่อเขียนไว้ในท้ายหนังสือนี้ ถ้ายังยืนยงคงชีพอยู่ก็จะอุตส่าห์สร้างทำพระเจดีย์แลเรือนพระพุทธปฏิมากรและโรงธรรมสภาแลกฎีวิหารที่อยู่ของพระภิกษุสงฆ์แลที่ต่าง ๆ เป็นเครื่องประดับพระอารามทั้งปวงไปตามกำลังจนบริบูรณ์ทุกอย่างเต็มตามประโยชน์ที่พระสงฆ์จะบริโภคอาศัยได้ขนานนามไว้ว่า วัดราชประดิษฐสถิตธรรมยุตติการาม แต่ที่นี้ใกล้พระราชวัง ถ้าพระเจ้าแผ่นดินในอนาคตไม่โปรดจะต้องประสงค์ที่นี้ใช้ในราชการแผ่นดิน ก็ขอให้ซื้อที่อื่นเท่าที่นี้หรือใหญ่กว่าที่นี้ ด้วยราคาเท่าที่นี้ ในที่ใกล้บ้านคนถือพระพุทธ-ศาสนา ไม่รังเกียจเกลียดชังพระสงฆ์คณะธรรมยุตติกนิกาย พอเป็นที่ภิกขาจารได้ แลไม่ใกล้เคียงชิดติดกับวัดอื่น เปลี่ยนก่อนจึงได้ของอะไร ฯ ข้า ฯ ผู้มีชื่อเขียนไว้ในท้ายหนังสือนี้ได้สร้างสถาปนาการลงไว้ในที่นี้ ก็ต้องสร้างใช้ให้ดีให้งามเหมือนกัน จึงควรจะเอาที่นี้เป็นที่หลวงใช้ในราชการได้ ถ้าจะโปรดให้เป็นวัดที่อยู่พระสงฆ์พวกอื่นเหล่าอื่นก็เหมือนกัน ขอรับประทานให้ซื้อที่ใช้สร้างวัดใช้ก่อน จึงจะเปลี่ยนให้พระสงฆ์พวกอื่นหมู่อื่นอยู่ได้ ถ้าไม่ได้ซื้อที่อื่นสร้างวัดใช้ ไล่พระสงฆ์คณะธรรมยุตติกนิกายของข้า ฯ ผู้มีชื่อเขียนไว้ในท้ายหนังสือนี้เสียเปล่า พระสงฆ์พวกอื่นเข้ามาอยู่เป็นเจ้าของ เอาอำนาจเจ้านายมาไล่เจ้าของเสียชิงเอาก็จะเป็นปสัยหาวหารอทินนาทานไป ขอท่านผู้เป็นใหญ่ในแผ่นดิน

ในอนาคต จงโปรดประพฤติตาม ฯ ข้า ฯ ผู้มีชื่อเขียนไว้ในท้ายหนังสือนี้ ซึ่งเป็นเจ้าของที่ทำวัดราชประดิษฐ์นี้ สั่งไว้จงทุกประการจึงจะมีความสุขเจริญสุข ฯ ข้า ฯ ผู้มีชื่อเขียนไว้ในท้ายหนังสือนี้ได้แผ่ส่วนกุศลถวายแด่เทพดารักษาพระนครทั้งปวง แลได้ฝากวัดราชประดิษฐนี้ไว้แด่เทพดาให้รักษาอยู่แล้ว

ประกาศไว้วัน ๖ ฯ ๑๒ (๑๒) ค่ำ ปีชวด ฉศก พระพุทธศาสนากาล ๒๔๐๗ พรรษา ศักราช ๑๒๒๖ เป็นปีที่ ๑๔ เป็น ๔๙๔๕ ในราชกาลประจุบันนี้

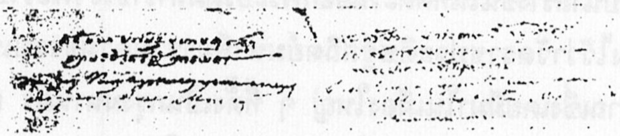

ลายพระราชหัตถ์

ลงพระบรมนามาภิไธย เป็นอักษรขอม อริยกะ ไทย อังกฤษ

อักษรขอมว่า

อิทํ มยา ปรเมนฺทมหามกุฏสุมา

สฺยามวิชิเต รชฺชํ การยตา

อักษรไทยว่า

บันทัดทั้งปวงในกระดาษนี้เป็นสำคัญ

แต่สมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฎ พระจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม

ประกาศให้เรียกนามวัดราชประดิษฐ์ให้ถูก
ณ วันจันทร์ เดือน ๙ ขึ้น ๑ ค่ำ ปีมะโรง สัมฤทธิศก

มีพระบรมราชโองการมารพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ให้ประกาศแก่ข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายหน้าฝ่ายใน ผู้ใหญ่ผู้น้อยทุกหมู่ทุกกรมทุกพนักงาน แลพระสงฆ์สามเณรทวยราษฎรทั้งปวงในกรุงเทพ ฯ แลหัวเมืองให้ทราบทั่วกัน พระอารามซึ่งทรงบริจาคพระราชทรัพย์ให้จัดซื้อที่ แล้วทรงสถาปนาสร้างขึ้นในทิศตะวันออกพระบรมมหาราชวัง พระราชทานนามไว้ว่าวัดราชประดิษฐ์สถิตย์มหาสีมารามตามธรรมเนียมโบราณซึ่งเคยมีมาในเมืองใหญ่ ๆ ที่ตั้งเป็นกรุงมหานคร อย่างเมืองสุโขทัย เมืองสวรรคโลก เมืองพิษณุโลก แลกรุงเก่าคือมีวัดมหาธาตุ แลวัดราชประดิษฐาน แลวัดราชบุรณะเป็นของสำหรับเมืองทุกเมือง แลนามชื่อว่าวัดราชประดิษฐในครั้งนี้แต่เดิมเริ่มแรกสร้างก็ได้โปรดให้เขียนในแผ่นกระดานปักไว้เป็นสำคัญ ภายหลังโปรดให้จารึกชื่อนั้นลงในเสาศิลาติดตามกำแพงนั้นก็มี แต่บัดนี้มีผู้เรียกแลเขียนลงในหนังสือตามดำริของตนเอง ว่าวัดราชบัณฑิตบ้าง วัดทรงประดิษฐ์บ้าง เปลี่ยนแปลงไปไม่ถูกต้องตามชื่อที่พระราชทานไว้แต่เดิมทำให้เป็นสองอย่างสามอย่างเหมือนขนานชื่อขึ้นใหม่ เพราะฉะนั้น

ตั้งแต่นี้สืบต่อไป ห้ามอย่าให้ใครเรียกร้องแลกราบบังคมทูลพระกรุณา แลเขียนลงในหนังสือบัตรหมายในราชการต่าง ๆ ให้ผิด ๆ ไปจากชื่อที่พระราชทานไว้นั้นเป็นอันขาด ให้ใช้ว่าวัดราชประดิษฐ์หรือว่าให้สิ้นชื่อว่าวัดราชประดิษฐ์สถิตย์มหาสีมาราม ให้ยั่งยืนคงอยู่ดังนี้ ถ้าผู้ใดได้อ่านแลฟังคำประกาศนี้แล้วขืนขัดใช้ให้ผิดเพี้ยนเปลี่ยนแปลงไป จะให้ปรับไหมแก่ผู้นั้นเป็นเงินตรา ๒ ตำลึง มาซื้อทรายโปรยในพระอารามวัดราชประดิษฐ์นั้นแล

ประกาศมา ณ วันจันทร์ เดือน ๙ ขึ้น ๑ ค่ำ ปีมะโรงสัมฤทธิศก

อนึ่งในแผ่นดินไทยแต่โบราณเมืองไหนเป็นเมืองหลวงในเวลาใดเวลาหนึ่ง เมืองนั้นมักมีวัดสำคัญ ๓ วัด ชื่อต้น คือวัดมหาธาตุ ๑ วัดราชบุรณะ ๑ วัดราชประดิษฐ์ ๑ ชื่อสามชื่อนี้กรุงเก่าก็มี พิษณุโลกก็มี สุโขทัยก็มี สวรรคโลกก็มี แต่ในกรุงเทพ ฯ บางกอกนี้ ครั้นถึงแผ่นดินที่ ๑ สร้างกำแพงลงแล้วก็ทรงสร้างพระอารามหลวง เป็นแต่แปลงชื่อเก่าที่มีชื่อมาแล้วคือวัดสลักที่อยู่ใกล้พระบรมมหาราชวังข้างเหนือนั้น ที่เดิมก็น้อยสร้างต่อออกมาเป็นที่ใหญ่ แต่ขนานนามว่าวัดนิพพานารามแล้วโปรดให้แปลงเป็นวัดศรีสรรเพ็ชญ์ แล้วภายหลังทรง

พระราชดำริว่า ในกรุงเทพ ฯ บางกอกนี้วัดมหาธาตุยังไม่มี ก็วัดมหาธาตุเป็นที่อยู่สมเด็จพระสังฆราช ๆ อยู่ในวัดสลัก ซึ่งแปลงมาเป็นวัดนิพพานาราม แล้วแปลงมาเป็นวัดศรีสรรเพ็ชญ์นั้น ควรให้แปลงเป็นวัดมหาธาตุ ตามตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช เพราะฉะนั้นวัดนั้นจึงเรียกวัดมหาธาตุจนทุกวันนี้ คนเถ้าคนแก่ยังหลงเรียกว่าศรีสรรเพ็ชญ์อยู่บ้าง แต่เดี๋ยวนี้น้อยแล้ว ชื่อวัดนิพพานารามก็ดี ไม่มีใครเรียกเลย เดี๋ยวนี้จะหาแต่ผู้รู้ก็ไม่มี ที่ท้ายพระบรมมหาราชวังข้างใต้ มีวัดเดิมเป็นวัดใหญ่ชื่อวัดโพธาราม ชาวบ้านชาวเมืองแต่โบราณมาเรียกวัดโพธิ์ แผ่นดินที่หนึ่งได้สร้างลงพระราชทานนามว่า วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ชื่อพระราชทานมีผู้เรียกอยู่แต่ในพระราชวังแลคำเพ็ดทูลบัตรหมาย นอกนั้นแล้ววัดนั้นเป็นเคราะห์ร้ายยังเรียกว่าวัดโพธิ์อยู่ทั้งแผ่นดิน ควรเห็นว่าชื่อพระราชทานเป็นชื่อตั้งไม่ปิดไม่แน่นจะคิดแปลงใหม่เห็นไม่ชนะ

ยังอีกวัดเลียบ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ทรงสร้างพระอุโบสถใหม่แลหอไตรลง ในหลวงจึงพระราชทานนามว่า วัดราชบุรณะ เพื่อจะให้เป็นคู่กันกับวัดมหาธาตุ ก็เป็นวัดเคราะห์ร้ายเหมือนกัน คนเรียกวัดเลียบอยู่นั้นเองทั้งบ้าน ทั้งเมือง เพราะเป็นคู่กับวัดโพธิ์เหมือนบ้านเลียบ บ้านแพน บ้านโพ

บ้านหว้า แขวงกรุงเก่า คล่องปากนักยักไม่ได้ อย่าว่าแต่คนอื่นเลย ถานานุกรมลางองค์ในวัดนั้นเอง ไม่รู้จักชื่อว่าวัดราชบุรณะก็มี

ได้ยินความตามลัทธิเก่าข้างเมืองเหนือเล่าสืบมาว่า วัดมหาธาตุมีทุกเมืองนั้น เพราะเป็นพระเจดีย์สถานของพระเจ้าอโศกมหาราช ตั้งแต่ครั้งพระเจ้าอโศกมหาราชแผ่ศาสนาทุกบ้านทุกเมือง แต่เดิมที ครั้นศาสนาตั้งแล้ว พระเจ้าแผ่นดินแลราษฎรในเมืองนั้น ๆ คิดจะให้มีวัดเป็นที่อยู่ของพระสงฆ์ขึ้นอีกสองวัด พระเจ้าแผ่นดินจึงสร้างวัดหนึ่งด้วยพระราชทรัพย์หลวง ราษฎรเรี่ยรายกันสร้างวัดหนึ่งขึ้นด้วยทุนเป็นของเรี่ยรายจึงให้ชื่อวัดราชบุรณะ แปลว่าราษฎรทำให้เต็ม ก็ฝ่ายวัดที่พระเจ้าแผ่นดินสร้างจึงขนานนามว่าวัดราชประดิษฐาน แปลว่าวัดในหลวงสร้างด้วยทุนหลวงอย่างเดียว แต่วัดมหาธาตุเป็นที่ตั้งพระบรมธาตุ ซึ่งพระเจ้าอโศกราชแจกมาแต่เดิมจึงเรียกวัดมหาธาตุ คำโบราณเล่าว่าอย่างนี้

ก็เมืองใหญ่ ๆ มีวัดมหาธาตุ วัดราชประดิษฐาน วัดราชบุรณะทุกเมือง แต่ในกรุงบางกอกนี้ยังไม่มี จึงทรงสร้างขึ้นที่ทิศตะวันออกพระบรมมหาราชวัง แล้วทรงพระราชทานนามว่าวัดราชประดิษฐ์ ก็คือวัดราชประดิษฐานนั้นเอง แต่ลดฐานออกเสีย

เพราะกลัวคนจะเรียกว่าวัดราชติดฐานเหมือนที่กรุงเก่าไป วัดนี้ภูมิวัดเล็กใหญ่ก็เท่า ๆ กันกับวัดราชประดิษฐานที่กรุงเก่า แต่เดี๋ยวนี้คนมาเรียกวัดราชบัณฑิต เรียกอย่างนี้ผิด พวกราชบัณฑิตไม่ได้เข้าหุนด้วย ถ้าใครขืนเรียกขืนเขียนอย่างนั้นจะปรับ ๒ ตำลึง

วัดราชประดิษฐ์
๒

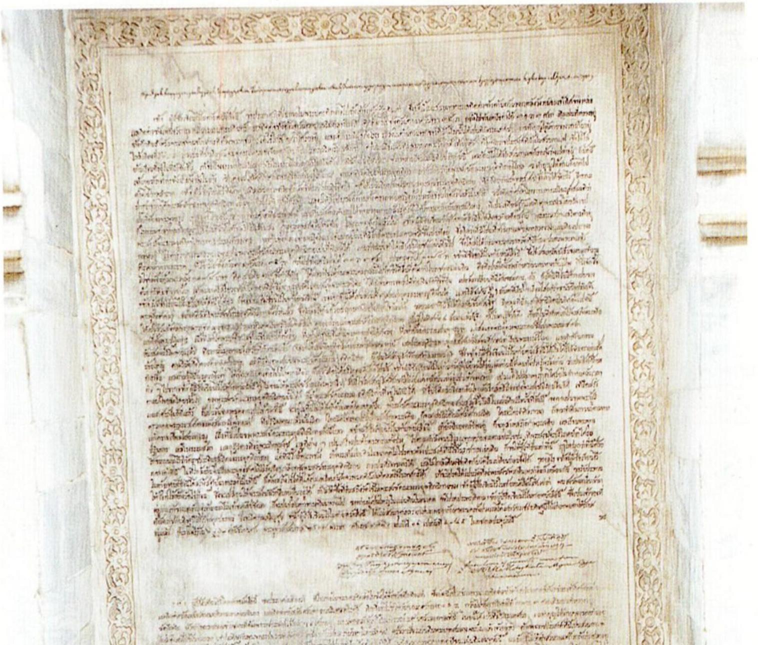

พระรูปสมเด็จพระสังฆราช (สา)

วัดที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาขึ้นใหม่นี้ ปรากฏตามจารึกพระราชอุทิศถวายที่สร้างวัด (พ.ศ. ๒๔๐๗) ว่าได้ทรงพระราชดำริขนานนามไว้ว่า "วัดราชประดิษฐ์สถิตธรรมยุตติการาม" แต่ในประกาศฉบับหลังเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๑๑ ซึ่งเป็นปีสุดท้ายแห่งรัชกาล ได้ทรงเปลี่ยนชื่อวัดเป็น"วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม" ดังที่เรียกกันอยู่ในปัจจุบัน

ครั้น พ.ศ. ๒๔๐๘ เมื่อการสร้างวัดราชประดิษฐ์เสร็จแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดให้อาราธนาเจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ แต่ครั้งยังเป็นที่ พระสาสนโสภณจากวัดบวรนิเวศวิหาร มาครองวัดราชประดิษฐ์เป็นเจ้าอาวาสองค์แรก พร้อมด้วยพระสงฆ์จากวัดบวรนิเวศวิหารอีก ๒๐ รูป ทรงพระกรุณาโปรดให้แห่จากวัดบวรนิเวศวิหารมาวัดราชประดิษฐ์เมื่อเดือน ๘ ปีฉลู สัปตศก จุลศักราช ๑๒๒๗ ตรงกับเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๐๘[๒๐] และได้รับพระราชทานเปลี่ยนตาลปัตรเป็นตาลปัตรแฉกพื้นแพรเสมอชั้นธรรม[๒๑]

พระคุณลักษณะพิเศษ

เล่ากันว่า เจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ ทรงเป็นที่ทรงเคารพและสนิทคุ้นเคยในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นอันมาก เป็นที่ทรงสนทนาปรึกษาทั้งเรื่องที่เป็นกิจการ

บ้านเมืองและเรื่องที่เป็นกิจการพระศาสนา และเสด็จพระราชดำเนินไปทรงสนทนาปรึกษากับเจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ ณ ที่วัดราชประดิษฐ์ ซึ่งอยู่ไม่ห่างจากพระบรมมหาราชวังเนือง ๆ คำเล่าอ้างดังนี้น่าจะสมจริง เพราะสมกับที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ตรัสเล่าไว้ในพระประวัติตรัสเล่าว่า

"เมื่อเรายังเยาว์ แต่จำความได้แล้ว ได้ตามเสด็จทูลกระหม่อม (หมายถึง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ไปวัดราชประดิษฐ์เนือง ๆ คราวหนึ่งได้ยินตรัสถามสมเด็จพระสังฆราช (ปุสฺสเทว สา) ครั้งนั้นยังเป็นพระสาสนโสภณว่า คนชื่อคนมีหรือไม่ สมเด็จพระสังฆราชนิ่งนึกอยู่ครู่หนึ่ง แล้วถวายพระพรทูลว่า ไม่มี ทรงชี้เอาเราผู้นั่งอยู่เบื้องพระปฤษฎางค์ว่า นี่แหละคนชื่อคน แต่นั้นเราสังเกตว่า ทรงพระสรวล และสมเด็จพระสังฆราชก็เหมือนกัน"(๒๒)

สมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเล่าไว้ว่า ในเวลาที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ ทรงว่างพระราชกรณียกิจแล้ว โดยมากจะเสด็จ ฯ ทรงพระแคร่คนหาม ออกทางประตูเทวาพิทักษ์ มายังวัดราชประดิษฐ์ แล้วประทับสนทนากับสมเด็จพระสังฆราช (สา) อยู่ที่กุฏิของท่านนาน ๆ จนบางคราวถึงลงบรรทมคว่ำสนทนากัน#

พระราชจริยาวัตรเช่นดังกล่าวนี้ คงจักได้ทรงปฏิบัติ

เฉพาะต่อพระเถระที่ทรงเคารพนับถือและทรงสนิทคุ้นเคยเป็นการส่วนพระองค์ นอกจากสมเด็จพระสังฆราช (สา) แล้วก็ยังมีอีกพระองค์หนึ่ง คือสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ซึ่งทรงเป็นพระศิษย์หลวงเดิมเช่นกัน ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ทรงมีพระบรมราชาธิบายไว้ในเรื่อง พระราชพิธีสิบสองเดือน ว่า

"เมื่อรัชกาลที่ ๔ เสด็จพระราชดำเนินวัดบวรนิเวศ แต่มักจะเสด็จพระราชดำเนินเวลาค่ำโดยมาก ทรงนมัสการพระชินศรี พระเจดีย์ พระศรีศาสดา แล้วจึงเสด็จพระราชดำเนินขึ้นบนพระตำหนักกรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์... แล้วประทับรับสั่งอยู่จนห้าทุ่มบ้างสองยามบ้าง...."##

นอกจากนี้ ก็ยังกล่าวกันว่าสมเด็จพระสังฆราช (สา) นั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดว่าเป็นผู้แต่งเทศน์ดีมาแต่ครั้งยังเสด็จดำรงอยู่ในผนวช ภายหลังเมื่อได้เป็นที่พระสาสนโสภณแล้ว ถ้าพระราชาคณะหรือพระเปรียญจะถวายเทศน์ ต้องมาให้เจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ ตรวจเสียก่อน ถ้าใครไม่ชำนาญในการแต่งเทศน์ก็จะทรงแต่งให้(๒๓)

พระคุณลักษณะพิเศษอีกประการหนึ่งของเจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ ที่เป็นที่เล่าลือกัน ก็คือเรื่อง ความจำ กล่าวกันว่าเจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ ทรงจำเก่งและจำแม่นมาก สมเด็จ ฯ

กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงเล่าไว้เช่นกันว่า คำนั้นแปลว่าอะไร ? ท่านจะตอบทันทีว่า ให้ไปดูในหนังสือเล่มนั้นหน้านั้นบรรทัดที่เท่านั้น ๆ”###

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ก็เคยตรัสยกย่องเจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ ในเรื่องนี้ไว้เช่นกันว่า “ฉันในทางภาษาบาลีพอมีความรู้ตามท่าน ถ้าในเรื่องความจำแล้วยอมแพ้ท่าน”####

นับแต่ทรงสถาปนาวัดราชประดิษฐ์ ฯ ขึ้นแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็เสด็จพระราชดำเนินถวายพุ่มพรรษา (พุ่มเทียน) แก่พระสงฆ์วัดราชประดิษฐ์ทั่วทั้งวัดเป็นประจำทุกปี จนสิ้นรัชกาล โดยเสด็จพระราชดำเนินในวันแรม ๑ ค่ำ อันเป็นวันที่พระสงฆ์เข้าพรรษา ดูเป็นทำนองอย่างทรงเป็นของวัด

เหตุการณ์เมื่อรัชกาลที่ ๔ เสด็จสวรรคต

เจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ ได้ทรงครองวัดราชประดิษฐ์ ฯ สนองพระเดชพระคุณเฉลิมพระราชศรัทธาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ ๔ ปี ก็สิ้นรัชกาล

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จสวรรคต เมื่อวันพฤหัสบดี ที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๑๑ ตรงกับวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑ ปีมะโรง อันเป็นวันมหาปวารณาออกพรรษาของพระสงฆ์ ครั้นเวลาเย็นวันมหาปวารณาที่เสด็จสวรรคตนั้น พระอาการทรุดหนักลง พระองค์ทรงประกอบไปด้วยพระสติสัมปชัญญะ ทรงกำหนดอวสานกาลแห่งพระชนมายุของพระองค์เป็นแน่แล้ว จึงมีพระบรมราชโองการให้เจ้าพนักงานจัดเครื่องนมัสการพร้อมแล้ว จึงมีพระราชโองการดำรัสให้ พระยาศรีสุนทรโวหาร (ฟัก) เข้าไปในที่พระบรรทม มีพระราชดำรัสพระราชนิพนธ์โดยมคธภาษา ให้พระยาศรีสุนทรโวหาร รับพระบรมราชโองการจดเป็นอักษรว่า

"ยคฺเฆ ภนฺเต สงฺโฆ ชานาตุ. มยฺหํ ภิกฺขุกาเล ปุนปฺปุนํ มยา เอสา วาจา ภาสิตา: ยโตหํ มหาปวารณาย ชาโต มาตุกุจฺฉิโต นิกฺขนฺโต, กาลํ กุรุมาโน สเจ มหาปวารณาทิวเส พาฬฺหคิลาโน อุโปสถาคาเร มหาปวารณา สนฺนิปาตํ นีโต, ตถารูเปน พเลน สมนฺนาคโต ยถารูเปน พเลน สงฺฆํ เตวาจิกํ ปวาเรตฺวา สงฺฆสฺส สมฺมุขา กาลํ กเรยฺยํ; ตํ สาธุ วตสฺส, เม อนุรูปํ อสฺสาติ. เอวรูปึ วาจา ปุนปฺปุนํ ภิกฺขุกาเล ภาสิตา. อิทานมฺหิ คหฏฺโจ, กฺยาหํ กาหามิ? เตนาหํ อิเม สกฺกาเร วิหารํ ปหิณามิ อิเมหิ สกฺกาเรหิ ปวารณากมฺมํ กโรนฺตํ สงฺฆํ สธมฺมเมว

ปูเชมิ อตฺตานํ วิย กตฺวา. อยํ มหาปวารณา ครุวาริกา ยถา มม ชาตทิวโส. อาพาโธ เม อภิวฑฺฒติ. เอวํ ภายามิ อชฺช กาลํ กาเรยฺยํ. อาปุจฺฉามหํ ภนฺเต สงฺฆํ. จิรปรินพฺพุตมฺปิ ตํ ภควนฺตํ อภิวาเทมิ อรหนฺตํ สมฺมาสมฺพุทฺธํ. ตสฺส ธมฺมํ นมสฺสามิ, อริยญฺจ สงฺฆํ นมามิ, ยมหํ รตนตฺตยํ สรณํ คโตมฺหิ. อจฺจโย มํ ภนฺเต อจฺจคมา ยถาพาลํ ยถามูฬฺหํ ยถาอกุสลํ. โยหํ ภนฺเต อิมสฺมึ อตฺตภาเว ตถา ตถา ปมตฺโต อกุสลานิ กมฺมานิ อกาสึ. ตสฺส เม ภนฺเต สงฺโฆ อจฺจยํ อจฺจยโต ปฏิคฺคณฺหเหตุ อายตึ สํวราย.

อิทานิ มยา ปญฺจสุ สีเลสุ สํวราธิฏฺฐานํ กตํ. ตสฺส มยฺหํ เอวรูโป มนสิกาโร อนุฏฺฐหิยติ สิกฺขิยติ ปญฺจสุ ขนฺเธสุ, ฉสุ อชฺฌตฺติเกสุ อายตเนสุ, ฉสุ พาหิเรสุ อายตเนสุ, ฉสุ วิญฺญาเณสุ, ฉสุ สมฺผสฺเสสุ, ฉสุ ฉทฺวาริกาสุ เวทนาสุ. นตฺเถตํ โลกสฺมึ, ยํ อุปาทิยมานํ อนวชฺชํ อสฺส. ยํ วา ปุริโส อุปาทิยนฺโต อนวชฺชวา อสฺส. อนุปาทานํ สิกฺขามิ อุปาทานํ สิกฺขามิ “สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา ยถาปจฺจยํ ปวตฺตนฺติ, เนตํ มม, เนโสหมสฺมิ, น เมโส อตฺตาติ.” ยํ ยํ มรณํ สตฺตานํ ตํ อนจฺฉริยํ, ยโต เอตํ สพฺเพสํ มคฺโค, อปฺปมตฺตา โหนฺตุ ภนฺเต. อาปุจฺฉามิ, วนฺทามิ. ยํ เม อปรทฺธํ, สพฺพํ เม สงฺโฆ ขมตุ.

อาตุรสฺมิมฺปิ เม กาเย จิตฺตํ น เหสฺสตาตุรํ
เอวํ สิกฺขามิ พุทฺธสฺส สาสนานุคตึ กรํ.

มีความตามพระบรมราชประสงค์ เหมือนทรงภาษิต ณ ที่สังฆสันนิบาตว่า ขอเตือนสงฆ์จงรู้ เมื่อครั้งดีฉันเป็นภิกษุอยู่ ดีฉันได้กล่าววาจานี้เนือง ๆ ว่า เพราะดีฉันได้เกิดแล้วประสูติแล้วจากครรภ์แห่งมารดา ในวันมหาปวารณา เมื่อทำกาล ถ้าในวันมหาปวารณาป่วยหนักลง ภิกษุสงฆ์สามเณรช่วยนำไปยังที่สงฆ์ ประชุมทำมหาปวารณา ณ โรงอุโบสถประกอบไปด้วยกำลังเช่นนั้น ด้วยกำลังเช่นไรเล่า ดีฉันจะพึงปวารณากะสงฆ์ถ้วนกำหนดสามคำได้แล้ว ทำกาล ณ ที่เฉพาะหน้าสงฆ์ ความที่ดีฉันทำได้ดั่งนี้ จะเป็นกรรมดีเทียวหนอ ความทำได้ดั่งนี้ จะเป็นกรรมสมควรแก่ดีฉันเทียวหนอ วาจาเช่นนี้ ดีฉันได้กล่าวแล้วเนือง ๆ เมื่อครั้งเป็นภิกษุ บัดนี้ ดีฉันเป็นคฤหัสถ์เสียแล้ว จักทำอย่างไรได้ เพราะเหตุนั้นดีฉันจึงส่งเครื่องสักการะเหล่านี้ไปยังวิหาร บูชาสงฆ์ซึ่งทำปวารณากรรมกับทั้งพระธรรมด้วยเครื่องสักการะเหล่านี้ ทำให้เป็นประหนึ่งตน วันมหาปวารณาวันนี้ก็เป็นวันพฤหัสบดีเช่นกับวันดีฉันเกิดเหมือนกัน อาพาธของดีฉันก็เจริญกล้า ดีฉันกลัวอยู่ว่า จะทำกาลเสีย ณ เวลาวันนี้ ดีฉันขอลาพระสงฆ์ อภิวาทพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น

ผู้อรหันตสัมมาสัมพุทธะ แม้ปรินิพพานนานแล้วนั้น นมัสการพระธรรม นอบน้อมพระอริยสงฆ์ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ดีฉันได้ถึงพระรัตนตรัยไรเล่าว่าเป็นสรณะที่พึ่ง โทษล่วงเกิน ได้เป็นไปล่วงดีฉันผู้พาลอย่างไร ผู้หลงอย่างไร ผู้ไม่ฉลาดอย่างไร ดีฉันผู้ใด ได้ประมาทไปแล้วด้วยประการนั้น ๆ ทำอกุศลไว้แล้ว ณ อัตตภาพนี้ สงฆ์รับโทษที่เป็นไปล่วงโดยความเป็นโทษเป็นล่วงจริงของดีฉันผู้นั้น เพื่อสำรวมระวังต่อไป

บัดนี้ ดีฉันได้ทำความอธิษฐานการสำรวมในศีลห้าแล้ว มนสิการความทำในใจเช่นนี้ ดีฉันได้ให้เกิดขึ้นศึกษาอยู่ว่า ณ ขันธ์ทั้งห้า ณ อายตะนะภายในหก ณ อายตนะภายนอกหก ณ วิญญาณหก ณ สัมผัสหก ณ เวทนาที่เป็นไปในทวารหก สิ่งใดที่สัตว์มาถือเอามั่น จะพึงเป็นของหาโทษมิได้ อนึ่ง บุรุษมายึดมั่นสิ่งใดไว้จะเป็นผู้หาโทษมิได้ สิ่งนั้นไม่มีเลยในโลก ดีฉันมาศึกษาการไม่ยึดมั่นอยู่ว่าสังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง ธรรมทั้งหลายทั้งปวงใช่ตัวตน ย่อมเป็นไปตามปัจจัย สิ่งนั้นใช่ของเรา ส่วนนั้นไม่เป็นเรา ส่วนนั้นมิใช่ตัวตนของเราดั่งนี้ ความตายใดใดของสัตว์ทั้งหลาย ความตายนั้นไม่น่าอัศจรรย์ เพราะความตายนั้นเป็นมรรคาของสัตว์ทั้งหลาย ขอพระผู้เป็นเจ้าจงเป็นผู้ไม่ประมาทแล้วเถิด ดีฉันขอลา ดีฉันไหว้ สิ่งใดดีฉัน

ได้ผิดพลั้ง สงฆ์จงอดสิ่งทั้งปวงนั้นแก่ดีฉันเถิด

เมื่อกายของฉันดีแม้กระสับกระส่ายอยู่ จิตของดีฉันจักไม่กระสับกระส่าย ดีฉันมาทำความไปตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ศึกษาอยู่ด้วยประการดังนี้”

ครั้นทรงพระบรมราชนิพนธ์เสร็จแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดให้พระยาศรีสุนทรโวหารเชิญไปกับทั้งเครื่องนมัสการสู่พระวิหารหลวง วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม พระสงฆ์มีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ เป็นประธานประชุมพร้อมกันเพื่อจะทำสังฆปวารณา พระยาศรีสุนทรโวหารจุดธูปเทียนเครื่องนมัสการ แล้วกราบถวายบังคมมาตามทิศ อ่านพระบรมราชนิพนธ์นั้น ณ ที่สังฆสันนิบาต สงฆ์รับอัจจยเทศนาแล้วตั้งญัตติปวารณา แล้วปวารณาตามลำดับพรรษา ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดำรัสสั่งพระยาศรี-สุนทรโวหารเสร็จแล้ว ก็ทรงมนสิการจิตตวิโสธโนบาย ภาวนามัยกุศลเครื่องชำระจิตให้บริสุทธิ์ พอสมัยยามกับบาทหนึ่ง เสด็จสวรรคต ณ พระที่นั่งภาณุมาศจำรูญฝ่ายอุดรทิศ พร้อมด้วยอัศจรรย์หมอกกลุ้มทั่วนครมณฑลโดยบุญญวันตวิสัย เมื่อเสด็จสวรรคตพระชนมายุนับเรียงปีได้ ๖๕ พรรษา นับอายุโหราโดยจันทรคติได้ ๖๔ ปีถ้วน คิดเป็นวันได้ ๒๓๓๕๘ วันกับ ๑๖ ชั่วโมงครึ่ง คิดตามสุริยคติกาลอย่างยุโรปได้ ๖๔ ปี หย่อน ๑๖ วัน กับ

๒ ชั่วโมง เสด็จดำรงอยู่ในราชสมบัตินับเรียงปีได้ ๑๘ ปี นับอายุโหราตามจันทรคติได้ ๑๗ ปี ๕ เดือนถ้วน คิดเป็นวัน ๖๓๔๘ วัน[๒๕]

การเลื่อนสมณศักดิ์

พ.ศ. ๒๔๑๕ ในรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดสถาปนาเลื่อนสมณศักดิ์ขึ้นเป็นพระราชาคณะชั้นเจ้าคณะรองที่ **พระธรรมวโรดม** แต่ให้คงใช้ราชทินนามเดิมว่า **"พระสาสนโสภณ ที่พระธรรมวโรดม"** ดังสำเนาจารึกในหิรัญบัตรและใบกำกับหิรัญบัตร ดังนี้

นามจารึกในหิรัญบัตร

พระธรรมวโรดม บรมญาณอดุลย์ สุนทรนายกตรีปิฏกคุณาลังการภูสิต ทักษิณทิศคณฤศร บวรสังฆารามคามวาสี สถิตย์ณวัดราชประดิษฐ สถิตยมหาสิมาราม พระอารามหลวง จงเจริญทฤฆชนมายุ พรรณศุขพลปฏิภาณ ในพระพุทธสาสนาเทอญ ฯ

ใบกำกับหิรัญบัตร

พระสาสนโสภณ วิมลญาณสุนทร บวรสังฆนายก ตรีปิฎก วิทยาคุณาลังการวิสุทธิ ธรรมวรยุตติกคณาภิสัมมานิตปาโมกษ์ ที่พระธรรมวโรดม เจ้าคณะรองฝ่ายใต้ มีนิตยภัตรราคาเดือนละ ๖ ตำลึง สถิตย์ณวัดราชประดิษฐ สถิตยมหาสิมาราม พระอารามหลวง มีถานานุศักดิควรตั้งถานานุกรมได้ ๘ รูป คือ

พระครูปลัด มีนิตยภัตรราคาเดือนละ ๒ ตำลึง ๑
พระครูวินัยธร ๑
พระครูวินัยธรรม ๑
พระครูศัพทวิมล ๑
พระครูมงคลวิลาศ๑
พระครูสมุห์ ๑
พระครูใบฎีกา ๑
พระครูสังฆรักขิต ๑ รวม ๘ องค์

ขอพระคุณจงรับธุระพระพุทธศาสนา เปนภาระสั่งสอนช่วยระงับอธิกรณ์ แลอนุเคราะห์พระภิกษุสงฆ์สามเณรในพระอารามทั้งปวงซึ่งขึ้นในคณะ สมควรแก่อิศริยศสมณถานานุศักดิ ซึ่งพระราชทานนี้จงมีศุขสวัสดิเจริญในพระพุทธสาสนาเทอญ ฯ

ตั้งแต่ ณ วัน ๖ เดือน ๔ แรม ๘ ค่ำ ปีวอกจัตวาศก พุทธสาสนกาล ๒๔๑๕ พรรษา เปนวันที่ ๑๓๑๖ ในรัชกาลปัตยุบันนี้[๒๖]

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงผนวช

พ.ศ. ๒๔๑๖ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จออกทรงผนวชเป็นพระภิกษุ ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ แต่ครั้งยังทรงดำรงพระยศเป็น กรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธ์ ทรงเป็นพระราชอุปัธยาจารย์ สมเด็จพระสังฆราช (สา) ขณะทรงดำรงสมณศักดิ์ที่ พระสาสนโสภณ เป็นพระราชกรรมวาจาจารย์ มีคณปูรกะ คือ

๑. หม่อมเจ้าพระธรรมุณหิศธาดา วัดบวรนิเวศวิหาร

๒. พระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร
แต่ครั้งยังทรงเป็น หม่อมเจ้า วัดราชบพิธ

๓. สมเด็จพระวันรัต (ทับ พุทธสิริ)
แต่ครั้งยังเป็นที่ พระพิมลธรรม วัดโสมนัสวิหาร

๔. สมเด็จพระพุฒาจารย์ (ศรี อโนมสิริ)
แต่ครั้งยังเป็น พระพรหมมุนี วัดปทุมคงคา

๕. พระพรหมเทพาจารย์ วัดเสนาสนาราม
พระนครศรีอยุธยา

๖. พระจันทรโคจรคุณ (ยิ้ม จันทรํสี) วัดมกุฏกษัตริยาราม

๗. พระพรหมมุนี (เหมือน สุมิตฺโต)
แต่ครั้งยังเป็นที่ พระอรยมุนี วัดบรมนิวาส

๘. พระเทพกวี (นิ่ม สุจิณฺโณ)
แต่ครั้งยังเป็นที่พระสุคุณคณาภรณ์ วัดเครือวัลย์(๒๗)

เมื่อทรงผนวชแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประทับ ณ พระพุทธรัตนสถานมนทิราราม ในพระบรมมหาราชวังชั้นใน โดยได้เชิญเสด็จสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ พระราชอุปัธยาจารย์ และนิมนต์พระราชาคณะผู้ใหญ่ต่างวัด เข้าไปอยู่ด้วยพอครบคณะสงฆ์ ทรงผนวชอยู่เป็นเวลา ๑๕ วัน ครั้นทรงลาผนวชแล้ว ทรงรับพระบรมราชาภิเษกอีกครั้งหนึ่ง(๒๘)

พระเถระผู้ร่วมเป็นคณะสงฆ์ในการพระราชพิธีทรงผนวชพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้งนั้น ล้วนเป็นผู้ได้ทำทัฬหีกรรม (คืออุปสมบทซ้ำ) มาแล้วทั้งนั้น ยังแต่สมเด็จพระสังฆราช (สา) พระองค์เดียวเท่านั้น ที่ขณะนั้นยังไม่ได้ทำทัฬหีกรรม ทั้งจะต้องทรงเป็นผู้ที่ทำหน้าที่สำคัญในการนี้ คือเป็นพระราชกรรมวาจาจารย์ด้วย ในครั้งนี้เองที่เจ้าพระคุณ

สมเด็จ ฯ ได้ทรงทำทัฬหีกรรม ซึ่งขณะนั้นทรงมีอายุพรรษา ๒๒ แล้ว (นับแต่ทรงอุปสมบทครั้งหลัง) ในการทรงทำทัฬหีกรรมของเจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ นั้น ไม่พบหลักฐานว่า ทำที่ไหน ใครเป็นพระอุปัชฌาย์ พบแต่เพียงว่า พระจันทรโคจรคุณ (ยิ้ม จันทรํสี) วัดมกุฏกษัตริยาราม เป็นพระกรรมวาจาจารย์[๒๙] แต่สันนิษฐานว่าคงจักได้ทำที่แพโบสถ์ ตรงฝั่งวัดราชาธิวาส และวิธีการต่าง ๆ นั้นก็คงจะทำนองเดียวกันกับที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ตรัสเล่าไว้เมื่อครั้งพระองค์เองทรงทำทัฬหีกรรม ดังนี้

"ตั้งแต่ครั้งทูลกระหม่อม (หมายถึง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ยังทรงผนวช พวกพระธรรมยุตนับถือสีมาน้ำว่าบริสุทธิ์ เป็นที่สิ้นสงสัย ไม่วางใจในวิสุงคามสีมาอันไม่ได้มาในบาลี เป็นแต่พระอรรถกถาจารย์แนะไว้ในอรรถกถาอนุโลมตามสีมา ครั้งยังไม่มีวัดอยู่ตามลำพัง จึงใช้สีมาน้ำเป็นที่อุปสมบท ต่อมาพระรูปใดจะอยู่เป็นหลักฐานในพระศาสนา พระผู้ใหญ่จึงพาพระรูปนั้นไปอุปสมบทซ้ำอีกในสีมาน้ำ เรียกว่าทำทัฬหีกรรม สำนักวัดบวรนิเวศวิหารหยุดมานาน พระเถระในสำนักนี้ ไม่ได้ทำทัฬหีกรรมโดยมาก สมเด็จพระสังฆราช (ปุสฺสเทวะ) อุปสมบทครั้งหลังกว่า ๒๐ พรรษาแล้ว จึงได้ทำทัฬหีกรรม ครั้งจะสวดกรรมวาจาอุปสมบทเมื่อล้นเกล้า ฯ

(หมายถึง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ทรงผนวชพระ เสด็จพระอุปัชฌายะ (หมายถึง สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์) ตรัสเล่าว่า พระเถระทั้งหลายผู้เข้าในการทรงผนวชล้วนเป็นผู้ได้ทำทัฬหีกรรมแล้ว ยังแต่ท่าน (หมายถึง สมเด็จพระสังฆราช (สา) องค์เดียว) (ทั้งจักเป็นผู้สำคัญในการนั้น จึงต้องทำ... ครั้งเราบวช ความนับถือพระบวชในสีมาน้ำยังไม่วาย เราเห็นว่าเราเป็นผู้จักยั่งยืนในพระศาสนาต่อไป...เราควรเป็นผู้เข้าได้ทุกฝ่าย อันจะให้เข้าได้ต้องไม่เป็นที่รังเกียจในการอุปสมบทเป็นมูล ทั้งเราก็อุปสมบทเร็วไปกว่าปกติ เมื่อทำทัฬหีกรรมอุปสมบทซ้ำอีกในสีมาน้ำ จักสามารถทำประโยชน์ให้สำเร็จได้ดี เราจึงเรียนความปรารภนี้แก่เจ้าคุณอาจารย์ (หมายถึง พระจันทรโคจรคุณ (ยิ้ม จันทรํสี) ขอท่านเป็นธุระจัดให้...จึงตกลงกันว่าเราจักถือเจ้าคุณอาจารย์เป็นอุปัชฌายะใหม่ ในเวลาทำทัฬหีกรรม เจ้าคุณพรหมมุนีฟันหักสวดจะเป็นเหตุรังเกียจ เจ้าคุณอาจารย์ท่านเลือกเอาเจ้าคุณธรรมไตรโลก (ฐานาจาระ) วัดเทพศิรินทร์ ครั้งยังเป็นบาเรียนอยู่วัดโสมนัสวิหารเป็นผู้สวดกรรมวาจา ท่านรับจัดการให้เสร็จ พาตัวไปทำทัฬหีกรรมที่แพโบสถ์ อันจอดอยู่ที่แม่น้ำตรงฝั่งวัดราชาธิวาสออกไป... แรกขอนิสสัยถืออุปัชฌายะใหม่แล้วทำวิธีอุปสมบททุกประการ สวดทั้งกรรมวาจามคธและกรรมวาจารามัญ”[๓๐]

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณรูปที่ ๒

พ.ศ. ๒๔๒๒ ในรัชการที่ ๕ ทรงพระกรุณาโปรดสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะที่ "สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์...เจ้าคณะใหญ่ฝ่ายเหนือ ตำแหน่งที่สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ" ดังสำเนาประกาศทรงสถาปนาดังนี้

คำประกาศ

ศุภมัสดุ พระพุทธสาสนกาล เปนอดีตภาคล่วงแล้ว ๒๔๒๒ พรรษา ปัตยุบันกาล สสสังวัจฉร กาฬปักษ์ อัฐมีดิถี พุฒวาร บริเฉทกาลกำหนด

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ ฯ ล ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริห์ว่า พระสาสนโสภณ ที่พระธรรมวโรดม ประกอบด้วยสุขุมคัมภีร์ปรีชาถ่องแท้ชำนาญ แตกฉานในพระปริยัติไตรปิฎกธรรม ทั้งบาฬีแลอัตถกถาฎีกา มีสุตาคมปัญญารอบรู้ในอักษรแลภาษาซึ่งเปนสกะไสมยปะระไสมย คือ ขอมไทย แลสิงหฬ รามัญ สังสกฤตพากย์เปนต้น โดยพิศดารมีวิจารณปัญญาค้นคว้าสอบสวนพระคัมภีร์พุทธสาสนา เทียบเคียงกับอักษรภาษาอื่นจนสิ้นสงไสยในข้ออัตถธรรมโดยมาก ได้เปนที่พึ่งพำนักบันเทาความสงไสยทั่วไปทั้งสมณนิกรแลคฤหัสถชน ดำรงคุณธรรมอนันตโกศลวิมลปฏิภาณญาณปรีชาฉลาดในโวหารเทศนาปริวัตรวิธีธรรโมบายประกอบการขวนขวายทำกิจในสุตะนั้นด้วยดีมิได้ย่อหย่อน อุสาหะสั่งสอนพระภิกษุสามเณรแลคฤหัสถสาสนิกบริสัช ให้ได้ดำเนินในทางสัมมาปฏิบัติยุติต้องตามธรรมปฏิปทา แลเปนอรรคมหาคารวะสถานกรรมวาจาจารย์ ให้สำเร็จอุปสมบทกิจการพระราชกุศล

ส่วนพระผนวชในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แลเจ้าฟ้าพระองค์เจ้าในพระบรมราชตระกูลวงศ์นี้หลายพระองค์ ดำรงการประพฤติแลอัธยาไศรยเรียบร้อย เปนที่บำรุงพระบรมราชศรัทธา สมควรเปนที่อุดรสมณคณิศราจารย์ สมเด็จพระราชาคณะผู้ใหญ่ มีอิศริยยศยิ่งกว่าสมณะนิกรคณะฝ่ายเหนือได้

จึงมีพระบรมราชโองการมาณพระบัณฑูรสุรสิงหนาทให้สถาปนาพระสาสนโสภณ ที่พระธรรมวโรดม เปนสมเด็จพระราชาคณะมีนามตามจารึกไว้ในพระสุพรรณบัตรว่า สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ญาณอดุลย์ สุนทรนายก ตรีปิฎกวิทยาคุณวิบุลยคัมภีรญาณสุนทร มหาอุดรคณิศร บวรสังฆารามคามวาสี อรัญวาสี สถิตย์ณวัดราชประดิษฐ สถิตยมหาสิมารามวรวิหาร พระอารามหลวง ยกเปนเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายเหนือ ตำแหน่งที่สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ มีนิตยภัตรราคาเดือนละ ๗ ตำลึง มีถานานุศักดิ ควรตั้งถานานุกรมได้ ๑๐ รูป คือ พระครูปลัด มีนิตยภัตรราคาเดือนละ ๓ ตำลึง ๑ พระครูวินัยธร ๑ พระครูวินัยธรรม ๑ พระครูเมธังกร ๑ พระครูวรวงษา ๑ พระครูธรรมราต ๑ พระครูธรรมรูจี ๑ พระครูสมุห์ ๑ พระครูใบฎีกา ๑ พระครูสังฆวิจารณ์ ๑ รวม ๑๐ รูป ขอพระคุณทั้งปวง ซึ่งรับราชทินนามในครั้งนี้

จงจิรฐิติกาล เจริญอายุวรรณศุขพลปฏิญาณ ศิริสวัสดิ ทุกประการในพระพุทธสาสนาเทอญ ฯ

สัญญาบัตรพระครูปลัด

ให้สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ตั้งพระครูปลัด สัมพิพัฒนศีลาจาร ญาณวิมล สกลคณิศร อุดรสังฆนายก ปิฎกธรรมรักขิต สถิตย์ ณ วัดราชประดิษฐ์ สถิตยมหาสิมารามวรวิหาร พระอารามหลวง เจ้าคณะฝ่ายเหนือ มีนิตยภัตรราคาเดือนละ ๓ ตำลึง

ตั้งแต่ ณ วัน ๔ เดือน ๔ แรม ๘ ค่ำ ปีเถาะเอกศก พระพุทธสาสนกาล ๒๔๒๒ พรรษา เปนวันที่ ๔๑๓๑ ในรัชกาลปัตยุบันนี้(๓๑)

มีข้อควรอธิบายเกี่ยวกับตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะที่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์แซกไว้ในที่นี้สักเล็กน้อย แต่โบราณมาตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะที่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์เป็นเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายเหนือ หรือเจ้าคณะใหญ่คณะเหนือ มาในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดสถาปนา พระพิมลธรรม (อู่) วัดสุทัศน์ เป็นสมเด็จพระราชาคณะที่ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ ตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่คณะเหนือ ซึ่งแต่เดิมมานั้น ราชทินนามที่ สมเด็จ

พระอริยวงศญาณ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแก้เป็นสมเด็จพระอริวงศาคตญาณ ในครั้งนี้นั้น เป็นราชทินนามสำหรับตำแหน่ง สมเด็จพระสังฆราช แต่เนื่องจากในครั้งนี้ ได้ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานมหาสมณุตมาภิเศก พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนุชิตชิโนรส เป็นกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส สมเด็จพระมหาสมณะ (คือสมเด็จพระสังฆราช) จึงทรงพระกรุณาโปรดสถาปนาพระพิมลธรรม (อู่) เป็นสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ แต่เป็นเจ้าคณะใหญ่คณะเหนือ มิได้เป็นสมเด็จพระสังฆราช และเป็นการทรงสถาปนาในราชทินนามนี้เป็นครั้งแรก

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนาพระพิมลธรรม (อู่) ในราชทินนาม สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ แต่มิได้เป็นสมเด็จพระสังฆราชนั้น คงเนื่องมาจากเหตุที่ว่า ในครั้งรัชกาลที่ ๓ เมื่อสมเด็จพระสังฆราช (นาค) สิ้นพระชนมแล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริจะสถาปนา พระพิมลธรรม (อู่) เป็นสมเด็จพระสังฆราช ถึงกับโปรดให้อาลักษณ์ร่างนามที่จะทรงตั้ง พร้อมกำหนดวันที่จะทรงตั้งไว้เรียบร้อยแล้ว ก็พอดีทรงพระประชวรและเสด็จสวรรคตในเวลาต่อมาจึงมิทันได้ทรงตั้ง(๓๒) เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะทรงสถาปนา

พระพิมลธรรม (อู่) เป็นสมเด็จพระราชาคณะ จึงได้ทรงโปรดสถาปนาในราชทินนามที่ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ อันเป็นราชทินนามสำหรับตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช เพื่อสนองพระราชดำริในรัชกาลที่ ๓ แต่ทรงโปรดให้ดำรงตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่คณะเหนือ มิได้เป็นสมเด็จพระสังฆราช เพราะได้ทรงถวายมหาสมณุตมาภิเศกแด่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนุชิตชิโนรส เป็นกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส สมเด็จพระมหาสมณะ ที่สมเด็จพระสังฆราชแล้ว

คงเป็นเพราะเหตุดังที่กล่าวมานี้ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าสถาปนาเจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ (สา) เป็นสมเด็จพระราชาคณะ จึงเรียกในประกาศทรงสถาปนาว่า "สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์... เจ้าคณะใหญ่ฝ่ายเหนือ ตำแหน่งที่สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ" นับว่าเป็นการทรงสถาปนาในตำแหน่งพิเศษ

การสังคายนาและพิมพ์พระไตรปิฎกในรัชกาลที่ ๕

พ.ศ. ๒๔๓๑ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดให้ทำการสังคายนาพระไตรปิฎก โดยทรงพระราชดำริว่า คัมภีร์พระไตรปิฎก ซึ่งแต่เดิมมาได้คัดลอกต่อ ๆ กันมาด้วยการจารลงในใบลานด้วยอักษรขอมนั้น กว่าจะได้

แต่ละคัมภีร์ก็ช้านาน เป็นเหตุให้คัมภีร์ของพระพุทธศาสนาไม่ค่อยแพร่หลายและไม่พอใช้ในการศึกษาเล่าเรียน ทั้งไม่สะดวกในการเก็บรักษาและใช้ดูใช้อ่าน อักษรขอมที่ใช้จารึกนั้นเล่าก็มีผู้อ่านกันได้น้อยลงทุกที ฉะนั้น หากได้มีการตรวจชำระพระไตรปิฎกให้ครบถ้วนบริบูรณ์ แล้วพิมพ์ขึ้นเป็นเล่มหนังสือด้วยอักษรไทยก็จะเป็นการทำให้พระคัมภีร์แพร่หลายและเป็นการสะดวกในการใช้ศึกษาเล่าเรียนมากยิ่งขึ้น ฉะนั้น จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดให้จัดการสังคายนาพระไตรปิฎกขึ้น โดยโปรดให้อาราธนาพระเถรานุเถระประชุมร่วมกันกับราชบัณฑิตทั้งหลายตรวจชำระพระไตรปิฎก แล้วจัดพิมพ์เป็นเล่มหนังสือขึ้นให้สำเร็จเรียบร้อยทันกำหนดการบำเพ็ญพระราชกุศลสมโภชศิริราชสมบัติในกาลเมื่อบรรจบครบ ๒๕ ปี

ครั้นวันที่ ๗ เดือน ๓ แรม ๑ ค่ำ ปีชวดสัมฤทธิศก (พ.ศ. ๒๔๓๑) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงเชิญเสด็จพระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรงผนวชได้ดำรงสมณศักดิ์ มีสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ขณะทรงดำรงพระยศกรมพระเป็นประธาน และทรงอาราธนาพระราชาคณะผู้ใหญ่ มีสมเด็จพระสังฆราช (สา) ขณะทรงสมณศักดิ์ที่ สมเด็พระพุทธโฆษาจารย์ เป็นประธาน พร้อมทั้งพระสงฆ์เปรียญ ทั้งในกรุงและหัวเมือง ประชุมพร้อมกันใน

พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้วเสด็จพระราชดำเนินประทับในพระอุโบสถ พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ อาลักษณ์อ่านประกาศพระบรมราชโองการอาราธนาพระสงฆ์ให้ตรวจชำระพระไตรปิฎก เป็นการเริ่มการทำสังคายนา ในการทำสังคายนาครั้งนี้ พระเถรานุเถระได้แบ่งกันทำหน้าที่เป็นกอง ๆ ดังนี้

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ขณะทรงดำรงพระยศกรมพระทรงเป็นประธานาธิบดีในการตรวจแบบฉบับพระไตรปิฎก

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ขณะทรงดำรงพระยศ กรมหมื่น และ สมเด็จพระสังฆราช (สา) ขณะทรงดำรงสมณศักดิ์ ที่ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์	เป็นรองอธิบดี จัดการทั้งปวง

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
เป็นแม่กองตรวจพระวินัยปิฎก

พระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร วัดราชบพิธ
เป็นแม่กองตรวจพระสุตตันตปิฎกกอง ๑

พระพรหมมุนี (เหมือน) วัดบรมนิวาส
เป็นแม่กองตรวจพระสุตตันตปิฎกกอง ๑

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (แสง) ขณะดำรงสมณศักดิ์ที่

พระธรรมไตรโลกย์ วัดราชบุรณะ

เป็นแม่กองตรวจ พระสุตตันตปิฎก กอง ๑

พระธรรมราชานุวัตร (ต่าย) วัดเสนาศนาราม

เป็นแม่กองตรวจพระสุตตันตปิฎก กอง ๑

สมเด็จพระวันรัต (ฑิต) ขณะดำรงสมณศักดิ์ที่

พระเทพโมลี วัดมหาธาตุ

เป็นแม่กองตรวจพระสุตตันตปิฎกกอง ๑

พระพิมลธรรม (อ้น) วัดพระเชตุพน ฯ

เป็นแม่กองตรวจ พระอภิธรรมปิฎกกอง ๑

สมเด็จพระวันรัต (แดง) ขณะดำรงสมณศักดิ์ที่

พระธรรมวโรดม วัดสุทัศน์

เป็นแม่กองตรวจพระอภิธรรมปิฎก กอง ๑

พระไตรปิฎกที่จัดพิมพ์ขึ้นครั้งนี้มีจำนวน ๑,๐๐๐ จบ ๆ ละ ๓๙ เล่ม พระราชทานพระราชทรัพย์ในการจัดพิมพ์ประมาณ ๒,๐๐๐ ชั่ง[๓๓] นับเป็นครั้งแรกที่ได้มีการจัดพิมพ์พระไตรปิฎกเป็นเล่มหนังสือและเป็นครั้งแรกที่ได้มีการจดจารึกพระไตรปิฎกด้วยอักษรไทยด้วย เพราะก่อนแต่นี้ขึ้นไปไม่ว่าจะเป็นการจดจารึกพระธรรมเป็นภาษาบาลีหรือภาษาไทย ล้วนนิยมจดจารึก

ด้วยอักษรขอมทั้งนั้น การจัดพิมพ์เสร็จเรียบร้อยในปี พ.ศ. ๒๔๓๖ ได้ทันฉลองในการทรงบำเพ็ญพระราชกุศลสมโภชศิริราชสมบัติบรรจบครบ ๒๕ ปี ตามพระราชประสงค์

พระไตรปิฎกที่จัดพิมพ์ขึ้นครั้งนี้ ได้ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานไปไว้ตามพระอารามหลวงวัดละจบ นอกนั้นก็พระราชทานแก่พระสงฆ์และคฤหัสถ์ที่มีหน้าที่ในการตรวจชำระและจัดพิมพ์ ส่วนที่เหลือก็พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้จำหน่ายแก่ผู้ที่ประสงค์จะสร้างถวายวัดหรือสถานศึกษาในราคาพอสมควร ปรากฏว่าพระไตรปิฎกที่จัดพิมพ์ขึ้นครั้งนี้หมดฉบับสำหรับจำหน่ายภายในเวลาเพียง ๒ ปี

เมื่อข่าวการพิมพ์พระไตรปิฎกครั้งนี้แพร่หลายไป ปรากฏว่ารัฐบาลและสถานศึกษานานาประเทศพากันตื่นเต้นสนใจและขอพระราชทานมาเป็นจำนวนมาก ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานให้ตามประสงค์ เป็นเหตุให้พระไตรปิฎกชุดนี้แพร่หลายเป็นที่รู้จักไปทั่วโลกตลอดมาจนบัดนี้(๓๔)

การสาสนูปถัมภกคือการพิมพ์พระไตรปิฎก
(ในรัชกาลที่ ๕)

ด้วยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริห์จะทรงทนุบำรุง พระพุทธศาสนาให้เจริญวัฒนายิ่งขึ้นไปประการใด ท่านทั้งหลายก็คงแลเหนในการที่ทรงบำเพญพระราชกุศลสิ่งที่เป็นถาวรวัตถุให้เป็นภาชนรับรองพระพุทธสาสนาประการหนึ่ง ทั้งเอนกทานบริจาคของประณีตต่าง ๆ ฤๅการยกย่องโดยสมณศักดิ์ ซึ่งเป็นเสบียงกำลังแก่พระภิกษุสงฆ์ทั้งปวง ผู้ทรงวินัยบัญญัติของพระพุทธเจ้าให้ดำรงค์อยู่ แลเป็นผู้แนะนำชาวสยามให้ประพฤติการละบาปบำเพญบุญนั้นก็มีเป็นอันมากในปีหนึ่ง ๆ ก็อีกประการหนึ่ง การที่ทรงบริจาคทั้งสองอย่างนั้นปีหนึ่งก็สิ้นพระราชทรัพย์เป็นอันมาก เพราะเหตุด้วยทรงเลื่อมใสในคุณพระรัตนไตรยนั้น บัดนี้ทรงพระราชดำริห์ถึงพระไตรยปิฎก ซึ่งเป็นพุทธภาสิตเป็นที่ร่ำเรียนศึกษาของผู้ที่นับถือพระพุทธสาสนานั้นด้วยเหตุอย่างไร คงปรากฏในกระแสพระราชดำรัสแก่พระเถรานุเถรซึ่งจะมีต่อไปในน่ากระดาษนี้แล้ว เพราะฉะนั้นจึงโปรดเกล้า ฯ ให้ตีพิมพ์พระไตรยปิฎกเป็นอักษรสยาม เย็บเล่มสมุทให้มากแพร่หลายสืบสาสนายุกาลต่อไป จึงโปรดให้ผเดียงพระสงฆ์เถรานุเถรที่ชำนาญในพระไตรยปิฎก

อันมีสมณศักดิ์ ๑๑๐ พระองค์ เป็นผู้ตรวจแก้ฉบับพระไตรยปิฎกที่จะตีพิมพ์ โปรดให้พระบรมวงษานุวงษข้าราชการฝ่ายคฤหัฐเป็นกรรมสัมปาทิกสภา จัดการพิมพ์พระไตรยปิฎกให้สำเร็จทันในสมัยเมื่อเสด็จดำรงค์ศิริราชสมบัติครบ ๒๕ ปี จะได้มีการมหกรรมฉลองพระไตรยปิฎกนี้ในมงคลสมัยนั้น ผู้ซึ่งรับพระบรมราชโองการจัดการพิมพ์พระไตรยปิฎกฝ่ายคฤหัฐซึ่งเป็นกรรมสัมปาทิกสภานั้นคือ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงษ กรมพระภาณุพันธุวงษวรเดชสภานายก พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ พระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าศรีเสาวภางค์ หม่อมเจ้าประภากร พระยาภาสกรวงษที่เกษตราอธิบดี พระยาศรีสุนทรโวหาร ครั้น ณ วันที่ ๗ เดือน ๓ แรมค่ำ ๑ ปีชวด สัมฤทธิศก โปรดให้เชิญเสด็จพระบรมวงษานุวงษ์ที่ทรงพระผนวชได้ดำรงค์สมณศักดิ์เป็นประธานสงฆ์ คือกรมพระปวเรศร์วริยาลงกรณ์ และกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส พระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากรกับหม่อมเจ้าที่เป็นราชาคณะทั้งปวงนิมนต์พระราชาคณะผู้ใหญ่มีสมเด็จพระพุทธโฆษาทั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อย ที่มีประโยคเป็นผู้ทรงพระไตรยปิฎกกับทั้งพระสงฆ์เปรียญประโยคสูงจบเปรียญ ๓ ประโยค ทั้งในกรุงแลหัวเมืองมีจำนวนพระสงฆ์ ๑๑๐ องค์ ประชุมพร้อมกันในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตน-

ศาสดาราม แล้วพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินไปประทับ พร้อมด้วยพระบรมวงษานุวงษ ข้าราชการเฝ้าในที่นั้น เมื่อทรงนมัสการพระรัตนไตรยแล้ว ขุนสุวรรณอักษรกรมพระอาลักษณ์อ่านประกาศตามกระแสพระบรมราชโองการ อาราธนาพระสงฆ์ให้สอบแก้พระไตรยปิฎกซึ่งจะตีพิมพ์ดังจะได้เห็นต่อไปในน่าหลัง ครั้นเมื่อประกาศจบแล้ว พระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปประทับที่น่าอาศนสงฆ์ทรงแสดงพระราชดำริห์ด้วยพระองค์เองแก่พระสงฆ์ พระราชดำริห์นั้นก็เป็นที่ยินดีของพระสงฆ์มาก แล้วจึงทรงประเคนขวดหมึกกับปากกาแก่พระเถรานุเถระทั้งปวง ได้รับพระราชทานทั่วกัน เพื่อจะได้ใช้ตรวจแก้ทานฉบับพระไตรยปิฎกต่อไปทรงประเคนเสร็จแล้ว พระสงฆ์ถวายอดิเรกถวายพระพรลากลับไป พระเจ้าอยู่หัว เสด็จกลับพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ต่อนี้ไปพระเถรานุเถระผู้ใหญ่จะได้แบ่งเป็นกอง ๆ มีพระราชาคณะเปรียญผู้น้อย แลพระเปรียญผู้ช่วยเป็นพนักงานดังนี้คือ พระเจ้าบรมวงษเธอกรมพระปวเรศร์วริยาลงกรณ์เป็นประธานาอธิบดีในการที่จะตรวจแบบฉบับพระไตรยปิฎกพระองค์หนึ่ง พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ๑ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ๑ เป็นรองอธิบดีจัดการทั้งปวง ๒ พระองค์ก็มีแม่กองใหญ่ ๔ กอง คือ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสเป็นแม่กอง ตรวจพระวินัยปิฎกกอง ๑ ตรวจพระสุตตันตปิฎก

๕ กอง คือ พระองค์เจ้าพระอรุณานิภาคุณากร แม่กองกอง ๑ พระพรหมมุนี แม่กองกอง ๑ พระธรรมไตรโลกย์แม่กองกอง ๑ พระธรรมราชาแม่กองกอง ๑ พระเทพโมลี แม่กองกอง ๑ ตรวจพระอภิธรรมปิฎก ๒ กอง คือ พระพิมลธรรม แม่กองกอง ๑ พระธรรมวโรดม แม่กองกอง ๑ กับพระบรมวงษานุวงษ ข้าราชการฝ่ายคฤหัฐที่เป็นกรรมสัมปาทิกสภาจะได้จัดการตีพิมพ์พระไตรยปิฎกให้สำเร็จ ๑๐๐๐ ฉบับ ทันพระบรมราชประสงค์ หนังสือพิมพ์พระไตรยปิฎกนี้ได้ทราบว่าจบหนึ่ง ๔๐ เล่ม จะตีพิมพ์จบก็เป็นหนังสือถึง ๔๐,๐๐๐ เล่ม พระราชทรัพย์หลวงที่จะใช้ในค่าหนังสือนี้คงไม่ต่ำกว่า ๒,๐๐๐ ชั่ง เมื่อจะคิดเทียบกับการที่จานลงใบลานแล้ว ถ้าจะสร้าง ๑,๐๐๐ จบ คงเป็นเงินหลายหมื่นชั่ง ทั้งจะเป็นหนังสือกองโตจนไม่มีที่เก็บไว้ได้ แลช้านับด้วยหลายสิบปีจึงจะแล้วสำเร็จ ทั้งจะเคลื่อนคลาดไม่ถูกต้องกันได้สักฉบับเดียวด้วย เมื่อได้ตีพิมพ์เย็บเป็นเล่มสมุดอย่างนี้ ถ้าตรวจฉบับให้ดีถูกต้องแล้ว ก็จะเป็นการเรียบร้อยเหมือนกันทั้ง ๑๐๐๐ จบ แลการที่จะเก็บรักษาก็ไม่เปลืองที่มาก ถ้าเก็บดี ๆ ก็ทนได้ไม่ผิดกับใบลานมากนัก ในเวลาทำการก็ได้เร็วกว่า ราคาก็ต่ำกว่าที่จะจ้างช่างจานทำหลายสิบเท่า แลเป็นที่น่าจะชื่นชมยินดีของชนทั้งหลายที่นับถือพระพุทธสาศนาอย่างยิ่ง ด้วยว่าตั้งแต่พระพุทธสาศนาได้แพร่หลาย มาถึงเมืองเราจนกาล

บัดนี้ เหนจะไม่เคยมีพระไตรยปิฎก ในหมู่ชาวเราจบมากเท่าครั้งนี้เลย ข้าพเจ้าเชื่อว่าพระไตรยปิฎก ๑๐๐๐ จบอย่างนี้คงไม่เคยมีพระเจ้าแผ่นดินที่นับถือพระพุทธสาศนาประเทศใดได้บริจาคพระราชทรัพย์สร้างขึ้นเท่านี้เลย เพราะเหตุนั้น จึงเป็นที่ชื่นชมโสมนัสเป็นอันมาก ขอผลอันดียิ่งจงมีในพระเจ้าอยู่หัวของเราแลพระราชอาณาจักรสยามยิ่งขึ้นทุกเมื่อเทอญ.

โปรดสถาปนาเพิ่มอิสริยยศ

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๓๔ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดสถาปนาเพิ่มอิสริยยศเจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ "ให้พิเศษกว่าสมเด็จพระราชาคณะแต่ก่อน ๆ มา" คือ ทรงสถาปนาเลื่อนขึ้นเป็น **สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ** มีนิตยภัตรเดือนละ ๑๑ ตำลึง มีถานานุกรมได้ ๑๒ รูป มากกว่าสมเด็จพระราชาคณะตำแหน่งอื่น ๆ (ซึ่งมีนิตยภัตร ๖ ตำลึงบ้าง ๗ ตำลึงบ้าง ๑๐ ตำลึงบ้าง และมีถานุกรมได้ ๘ รูป บ้าง ๑๐ รูปบ้าง) เพื่อเป็นการเฉลิมพระราชศรัทธาปสาทะที่ได้ทรงมีในเจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ ที่ทรงยกย่องเป็น "อรรคมหาคารวสถาน" โดยฐานที่ทรงเป็นพระราชกรรมวาจาจารย์ในคราวทรงผนวช และเรียบเรียงหนังสือธรรมวินัยให้ได้ทรงศึกษาเป็นอันมาก มีสำเนาประกาศทรงสถาปนาดังนี้

คำประกาศ

ศุภมัสดุ พระพุทธสาสนกาล เปนอดีตภาคล่วงแล้ว ๒๔๓๔ พรรษา ปัตยุบันกาล จันทรคตินิยม สสสังวัจฉร ผคุณมาศ กาฬปักษ์ อัฐมีดิถี รวิวาร สุริยคติกาล รัตนโกสินทรศก ๑๑๐ มีนาคมมาศ วีสติมวาร บริเฉทกาลกำหนด

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ ฯลฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริห์ว่า สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ประกอบไปด้วยสุขุมคัมภีรปรีชาถ่องแท้ ชำนาญแตกฉานในพระปริยัติไตรปิฎกธรรมทั้งบาฬีแลอัตถกถาฎีกา มีสุตาคมปัญญารอบรู้ในอักษรแลภาษา ซึ่งเปนสะกะสมัยแลปะระสมัย คือ ขอม ไทย แลสิงหฬรามัญสังสกฤตเปนต้น มีวิจารณปัญญาค้นคว้าสอบสวนพระคัมภีร์พุทธสาสนาเทียบเคียงกับอักษรภาษาอื่นจนสิ้นสงไสยในข้ออัตถธรรมโดยมาก ได้เปนที่พึ่งพำนักบันเทาความสงไสยทั่วไปทั้งสมณะนิกรแลคฤหัสถ์ชน ดำรงคุณธรรมอนันตโกศลวิมลปฏิภาณญาณปรีชาฉลาดในโวหารเทศนาปริวัตรวิธีธรรโมบาย ประกอบการขวยขวายทำกิจในสุตะนั้นด้วยดีมิได้ย่อหย่อน อุสาหะสั่งสอนพระภิกษุสงฆ์สามเณรแลคฤหัสถ์พุทธสาสนิกบริสัชให้ได้ดำเนินในทางสัมมาปฏิบัติยุติต้องตามธรรมปฏิปทา แลได้เป็นพระ

กรรมวาจาจารย์ให้สำเร็จอุปสมบทกิจการพระราชกุศลส่วนผนวชในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทั้งได้เรียบเรียงหนังสือธรรมวินัยถวายให้ทรงศึกษาในข้อปฏิบัติต่างๆ เปนอันมาก แลพระสงฆ์ที่จะได้เปนกรรมวาจาจารย์ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินเช่นนี้มิได้มีมากเหมือนพระสงฆ์สามัญ นาน ๆ จะได้มีสักครั้งหนึ่ง แลบริบูรณ์ด้วยศีลาธิคุณวินัยปฏิบัติมั่นคงดำรงการประพฤติแลอัธยาไศรยเรียบร้อยเปนที่บำรุงพระบรมราชศรัทธา เปนอรรคมหาคารวะสถาน สมควรที่จะมีอิศริยยศให้พิเศษกว่าสมเด็จพระราชาคณะแต่ก่อน ๆ มา

จึงมีพระบรมราชโองการมาณพระบัณฑูรสุรสิงหนาทให้สถาปนาเพิ่มอิศริยยศ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ให้ใหญ่ยิ่งขึ้นไป มีนามตามจารึกในสุพรรณบัตรว่า สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สุขุมธรรมวิธานธำรง มหาสงฆปรินายก ตรีปิฎกกลากุสโลภาศ ปรมินทรมหาราชหิโตปสัมปทาจารย์ ปุสสเทวาภิธานสังฆวิสุต ปาวจนุตมสาสนโสภณ วิมลศีลสมาจารวัตรพุทธสาสนิกบริสัชคารวะสถาน วิจิตรปฏิภาณพัฒนคุณ อดุลยคัมภีรญาณสุนทร มหาอุดรคณฤศร บวรสังฆาราม คามวาสี อรัญวาสี สถิตย์ณวัดราชประดิษฐ์ สถิตยมหาสิมารามวรวิหาร พระอารามหลวง เปนเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายเหนือ พระราชทานนิตยภัตรราคาเดือนละ ๑๑ ตำลึง

มีถานานุศักดิควรตั้งถานานุกรมได้ ๑๒ รูป คือ

พระครูปลัดสัมพิพัฒน์ศีลาจารย์ ญาณวิมล สกลคณิศร อุดรสังฆนายก ปิฎกธรรมรักขิต มีนิตยภัตรราคาเดือนละ ๓ ตำลึง๑

พระครูธรรมกถาสุนทร มีนิตยภัตรราคาเดือนละ ๑ ตำลึง ๒ บาท ๑

พระครูวินัยกรณ์โสภณ มีนิตยภัตรราคาเดือนละ ๑ ตำลึง ๒ บาท ๑

พระครูวินัยธร ๑

พระครูวินัยธรรม ๑

พระครูเมธังกร ๑

พระครูวรวงศา ๑

พระครูธรรมราต ๑

พระครูธรรมรูจี ๑

พระครูสังฆวิจารณ์ ๑

พระครูสมุห์ ๑

พระครูใบฎีกา ๑ รวม ๑๒ รูป

เปนที่เฉลิมพระราชศรัทธาภิยโยภาพปรากฏไปสิ้นกาลนาน ขอพระคุณทั้งปวง ซึ่งรับราชทินนามเพิ่มอิศริยยศแลนิตยภัตรในครั้งนี้ จงจิรฐิติกาล เจริญอายุวรรณศุขพลปฏิภาณคุณสารศิริสวัสดิในพระพุทธสาสนาทุกประการเทอญ ฯ[๓๔]

เจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ นับเป็นพระมหาเถระรูปที่ ๒ ได้รับพระราชทานสถาปนาในราชทินนามที่ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณอันเป็นราชทินนามสำหรับตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช ตั้งแต่ขณะที่ยังไม่เป็นสมเด็จพระสังฆราช นับได้ว่าเป็นการพระราชทานเกียรติยศอย่างสูงเป็นกรณีพิเศษ

พ.ศ.๒๔๓๕ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ องค์สกลมหาสังฆปริณายก สิ้นพระชนม์ด้วยพระโรคชรา พระชนมายุ ๘๓ พรรษา แต่เป็นคราวที่ไม่สะดวกในทางราชการ พระศพสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ พระองค์นั้น ต้องประดิษฐานไว้ ณ พระตำหนักเดิมอันเป็นที่ประทับนานถึง ๘ ปีกับ ๓ เดือน จึงได้ถวายพระเพลิงพระศพ ณ พระเมรุท้องสนามหลวง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓

สมเด็จพระสังฆราชพระองค์ที่ ๙ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

ครั้น พ.ศ. ๒๔๓๖ ในรัชกาลที่ ๕ ได้ทรงพระกรุณาโปรดสถาปนาเจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ เป็นสมเด็จพระสังฆราช เมื่อวันที่ ๒๙ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๒ (๒๔๓๖) อันเป็นปีที่ทรงมีพระชนมายุครบ ๘๐ พอดี การสถาปนาครั้งนี้เรียกว่า "สถาปนาเพิ่มอิสริยยศ พระราชทานมุทธาภิเศก*

เลื่อนตำแหน่งสมณถานันดรศักดิ์ขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช มีนามตามจารึกในสุพรรณบัตรตามเดิม” คือ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ ฯลฯ มีสำเนาประกาศทรงสถาปนา ดังนี้

คำประกาศ

ศุภมัสดุ พระพุทธสาสนกาล เปนอดีตภาคล่วงแล้ว ๒๔๓๖ พรรษา ปัตยุบันกาล จันทรคตินิยม อุรคสังวัจฉร กรรติกมาศ กาฬปักษ์ ฉัฏฐมีดิถี พุฒวาร สุริยคติกาล รัตนโกสินทรศก ๑๑๒ พฤศจิกายนมาศ เอกุณติงสติม มาสาหคุณประเภท ปริเฉทกาลกำหนด

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ ฯลฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริห์ว่า พระสงฆ์ซึ่งดำรงสมณคุณสมควรจะเลื่อนอิศริยยศในสมณศักดิ์มีอยู่หลายองค์ กาลบัดนี้ก็เปนเวลาใกล้การมหามงคลราชพิธีรัชฎาภิเศก ควรจะสถาปนาอิศริยยศพระสงฆ์ที่ควรจะสถาปนาขึ้นไว้ให้บริบูรณ์ตามตำแหน่ง เมื่อพระสงฆ์ซึ่งทรงสมณะคุณได้รับอิศริยศักดิ์โดยสมควรแก่คุณานุรูปเช่นนั้นแล้ว แลมาสู่สงฆ์สมาคมพระราชพิธีสถาน ก็จะเปนการมงคลอันอุดมยิ่ง ทั้งจะเปนการเพิ่มภูลพระเกียรติยศพระเกียรติคุณให้ไพโรจน์ชัชวาลย์ด้วย จึงทรงพระราชดำริห์ว่า สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ เจ้าคณะใหญ่ฝ่ายเหนือ ประกอบด้วยคุณธรรมอนันตโกศล วิมลปฏิภาณ ญาณปรีชา รอบรู้พระปริยัติธรรม เปนเอกอรรคบุรุษ แลดำเนินในสัมมาปฏิบัติดำรงคุณธรรม อันได้แจ้งอยู่ใน

ประกาศเลื่อนตำแหน่งแต่ก่อนโดยพิศดาร จึงได้ทรงสถาปนาให้มีอิศริยศักดิพิเศษยิ่งกว่าสมเด็จพระราชาคณะ ซึ่งเปนเจ้าคณะใหญ่โดยสามัญแล้ว บัดนี้พระมหาเถระซึ่งมีคุณแลไวยแลอิศริยศักดิเปนชั้นเดียวกันก็ล่วงลับไปสิ้นแล้ว ยังเหลืออยู่แต่พระองค์เดียวเปนที่เจริญพระราชศรัทธา แลเปนอรรคมหาคารวะสถานยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน ทั้งเจริญด้วยชนมายุกาลรัตตัญญูภาวคุณ เปนพระมหาเถระในสงฆ์ สมควรที่จะดำรงสมณถานันดรศักดิ ที่สมเด็จพระสังฆราช ให้ปรากฏเกียรติยศเกียรติคุณสืบไปสิ้นกาลนาน แลจะได้เปนที่สักการบูชาแห่งพุทธสาสนิกบริสัช ทั้งคฤหัสถ์แลบรรพชิตทั้งปวงทั่วไป

จึงมีพระบรมราชโองการมาณพระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรัสสั่งให้สถาปนาเพิ่มอิศริยยศ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณพระราชทานมุทธาภิเศก เลื่อนตำแหน่งสมณะถานันดรศักดิ์ขึ้นเปนสมเด็จพระสังฆราช มีนามตามจารึกในสุพรรณบัตรตามเดิมว่า สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สุขุมธรรมวิธานธำรงมหาสงฆปรินายก ตรีปิฎกกลากุสโลภาศ ปรมินทรมหาราชหิโตปสัมปทาจารย์ ปุสสเทวาภิธานสังฆวิสุตปาวจนุตสาสนโสภณวิมลศีลสมาจารวัตร พุทธสาสนบริสัชคารวะสถาน วิจิตรปฏิภาณพัฒนคุณ อดุลยคัมภีรญาณสุนทร มหาอุดรคณิศร บวรสังฆาราม

คามวาสี อรัญวาสี สถิตย์ณวัดราชประดิษฐสถิตยมหาสีมาราม วรวิหาร พระอารามหลวง เปนประธานในสมณะมณฑลทั่ว พระราชอาณาเขตร แลดำรงที่เจ้าคณะใหญ่ฝ่ายเหนือด้วย พระราชทานนิตยภัตรเพิ่มขึ้นเปนราคาเดือนละ ๑๒ ตำลึง มีอิศริยยศถานานุศักดิ ควรตั้งถานานุกรมได้ ๑๖ รูป คือ

พระครูปลัดสัมพิพัฒนศีลาจารย์ ญาณวิมล สกลคณิศร อุดรสังฆนายก ปิฎกธรรมรักขิต สถิตย์ณวัดราชประดิษฐ์ สถิตยมหาสีมารามวรวิหาร พระอารามหลวง พระครูปลัดกลาง มีนิตยภัตรราคาเดือนละ ๓ ตำลึง ๑

พระครูปลัดอวาจีคณานุสิชฌน์ สังฆอิศริยาลังการ วิจารณกิจโกศล วิมลสังฆนายก ปิฎกธรรมรักขิต สถิตย์ณ วัดราชประดิษฐสถิตยมหาสิมารามวรวิหาร พระอารามหลวง พระครูปลัดขวา มีนิตยภัตรราคาเดือนละ ๓ ตำลึง,

พระครูปลัดอุทิจยานุสาสน์ วิจารโณภาศภาคยคุณ สุนทรสังฆานุคติ วิสุทธิสังฆนายก ปิฎกธรรมรักขิต สถิตย์ณ วัดราชประดิษฐสถิตยมหาสิมารามวรวิหาร พระอารามหลวง พระครูปลัดซ้าย มีนิตยภัตรราคาเดือนละ ๓ ตำลึง ๑

พระครูธรรมกถาสุนทร มีนิตยภัตรราคาเดือนละ ๒ ตำลึง ๑

พระครูวินัยกรณ์โสภณ มีนิตยภัตรราคาเดือนละ ๒ ตำลึง ๑

พระครูพรหมวิหาร มีนิตยภัตรราคาเดือนละ ๑ ตำลึง ๒ บาท ๑

พระครูญาณวิสุทธิ มีนิตยภัตรราคาเดือนละ๑ตำลึง ๒ บาท ๑

พระครูวินัยธร ๑

พระครูวินัยธรรม ๑

พระครูเมธังกร ๑

พระครูวรวงศา ๑

พระครูธรรมราต ๑

พระครูธรรมรูจี ๑

พระครูสังฆวิจารณ์ ๑

พระครูสมุห์ ๑

พระครูใบฎีกา ๑

รวม ๑๖ รูป เปนที่เฉลิมพระราชศรัทธาภิยโยภาพปรากฏสิ้นกาลนาน ขออาราธนาให้รับธุระพระพุทธสาสนาเปนภาระสั่งสอนแลระงับอธิกรณ์พระสงฆ์สามเณรในคณะแลคณานุคณะ ในสยามรัฏฐิกสงฆมณฑลทั่วไป ให้ทวียิ่งขึ้นตามสมควรแก่กำลังแลอิศริยยศซึ่งพระราชทานนี้(๓๖)

ในการทรงสถาปนาเจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ เป็นสมเด็จพระสังฆราชครั้งนี้ ไม่ได้พระราชทานพระสุพรรณบัตรใหม่ เป็นแต่โปรดให้เจ้าพนักงานเชิญพระสุพรรณบัตรครั้งเป็นสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ มาตั้งสมโภชที่พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระราชทานแต่ใบกำกับพระสุพรรณบัตรใหม่เท่านั้น ในคราวเดียวกันนี้ ได้พระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ขณะทรงดำรงพระยศ กรมหมื่น เป็นเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุต และพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์ พระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร เป็นเจ้าคณะรองฝ่ายธรรมยุตติกนิกาย ด้วย[๓๗]

พระกรณียกิจ

พระกรณียะในด้านต่าง ๆ ของสมเด็จพระสังฆราช (สา) นั้นอาจจะหารายละเอียดได้น้อย เพราะเอกสารหลักฐานต่าง ๆ สูญหายไปเพราะความคร่ำคร่าบ้าง เพราะล่วงกาลเวลามาเสียนานบ้าง แต่ถึงกระนั้น จากหลักฐานเท่าที่จะหาได้ในเวลานี้ ก็แสดงให้เห็นว่าเจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ ได้ทรงปฏิบัติพระกรณียะที่สำคัญ ๆ ในทางพระศาสนามาไม่น้อย และยังมีผลงานของพระองค์ไม่น้อยเหมือนกันที่เหลือเป็นมรดกตกทอดมาถึงปัจจุบันให้พวกเราทั้งหลายได้ศึกษาและใช้ประโยชน์ ซึ่งพอประมวลกล่าวได้ดังนี้

ในด้านการศึกษา ซึ่งหมายถึงการศึกษาพระปริยัติธรรมในยุคของสมเด็จพระสังฆราช (สา) นั้น การศึกษาพระปริยัติธรรมยังเป็นแบบโบราณ ศึกษาแต่ภาษาบาลีอย่างเดียว แบ่งเป็น ๙ ประโยค การศึกษาเล่าเรียนในครั้งนั้นดูเหมือนจะยากไปเสียทุกอย่าง เช่น ที่เรียนก็หายาก ไม่มีแพร่หลายมากมายอย่างทุกวันนี้ ครูสอนก็หายาก ตำราเรียนก็หายาก เพราะใช้คัมภีร์ลาน ซึ่งมีน้อยและไม่มีคู่มือหรืออุปกรณ์อำนวยความสะดวกอย่างทุกวัน การสอบก็ยาก เพราะต้องสอบโดยวิธีแปลปากเปล่าต่อหน้าพระที่นั่ง หรือต่อหน้าที่ประชุมพระราชาคณะผู้ใหญ่ที่เป็นกรรมการสอบ แม้เวลาที่จะสอบก็ยากเพราะไม่กำหนดสอบแน่นอน อาจจะเป็น ๒ ปีครั้งหนึ่ง ๓ ปีครั้งหนึ่ง หรือ ๕ ปีครั้งหนึ่ง สุดแต่ทางราชการจะสะดวกแล้วทรงพระกรุณาโปรดให้มีการสอบเมื่อใด

การสอบพระปริยัติธรรมแต่เดิมมา ตามปกติก็สอบที่พระอารามอันเป็นที่สถิตของสมเด็จพระสังฆราช ต่อเมื่อสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงพระราชศรัทธาจะทรงฟังพระภิกษุสามเณรแปล จึงโปรดให้เข้ามาประชุมสอบในพระบรมมหาราชวังเป็นการพิเศษเป็นครั้งคราว แต่เดิมมาจึงประชุมสอบพระปริยัติธรรมที่วัดระฆัง ต่อมาย้ายมาที่วัดมหาธาตุ ถึงปลายรัชกาลที่ ๓ ย้ายไปที่วัดพระเชตุพน ครั้งถึงรัชกาลที่ ๔ ทรงเชี่ยวชาญใน

พระไตรปิฎก มีพระราชประสงค์จะทรงฟังพระภิกษุสามเณรแปลพระไตรปิฎก จึงโปรดให้ประชุมสอบพระปริยัติธรรมในพระบรมมหาราชวังทุกคราว ที่พระที่นั่งสุทไธศวรรย์บ้าง ที่พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามบ้าง และเสด็จออกทรงฟังจนตลอดรัชกาล มาในรัชกาลที่ ๕ ตอนปลายรัชกาล การสอบพระปริยัติธรรมจึงได้ค่อย ๆ เปลี่ยนแปลงแก้ไขระเบียบวิธีต่าง ๆ มาโดยลำดับกระทั่งมาเป็นแบบที่ใช้อยู่ในปัจจุบันนี้ ในครั้งนั้น การสอบแต่ละคราวใช้เวลาประมาณ ๒ เดือนจึงเสร็จ

การสอบพระปริยัติธรรม เริ่มด้วยการ "เปิดประโยค" คือกะประโยคหรือข้อความในคัมภีร์สำหรับที่จะให้พระภิกษุสามเณรผู้จะเข้าแปลจับเพื่อเตรียมตัวเข้าแปลในที่ประชุม ในการเปิดประโยคนั้น มีพระราชาคณะผู้ใหญ่รูปหนึ่งเป็นผู้อำนวยการ แล้วพระราชาคณะเปรียญอื่น ๆ ผลัดกันเป็นผู้เปิดประโยควันละรูป แต่ละวันจะมีผู้เข้าสอบราว ๔ รูป เปิดประโยคไว้ ๕ ประโยค การเปิดประโยคนั้น บางครั้งก็ใช้วิธีเปิดคัมภีร์ตรงที่ต้องการให้แปลแล้ววางคว่ำไว้ไม่ให้เห็นว่าประโยคอะไร บางครั้งก็ใช้วิธีเขียนประโยคที่ต้องการให้แปลนั้นใส่กระดาษใส่ซองผนึกไว้ให้จับเอา การจับประโยคก็ไปจับที่วัดของพระราชาคณะผู้อำนวยการเปิดประโยค

พระราชาคณะที่เข้าประชุมเป็นกรรมการสอบพระ

ปริยัติธรรมนั้น กำหนดเอาพระราชาคณะผู้ใหญ่และพระราชาคณะผู้ชำนาญพระไตรปิฎก ประมาณ ๒๕ ถึง ๓๐ รูป โดยมีสมเด็จพระสังฆราชเป็นประธาน พระราชาคณะผู้ใหญ่ ๓-๔ รูปเท่านั้นที่เป็นผู้ทำหน้าที่สอบ ซึ่งเรียกว่า ผู้ทัก ส่วนที่เหลือนอกนั้นเป็นแต่เพียงผู้นั่งฟังเฉย ๆ เวลาสอบตามปกติเริ่มเวลา ๑๕.๐๐ น. ไปจนถึง ๑๙.๐๐ - ๒๐.๐๐ น. ทุกวัน หยุดวันโกนและวันพระ สอบเรื่อยจนกว่าจะหมดจำนวนผู้เข้าสอบ ซึ่งกว่าจะเสร็จก็ราว ๒ เดือน[๓๘]

เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช คงจักได้ทรงมีบทบาทสำคัญในการศึกษาพระปริยัติธรรมมาตั้งแต่ยุคต้น ๆ ที่ได้ทรงอุปสมบทอยู่ในสำนักของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อยังทรงผนวชประทับ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร เพราะทรงเป็นเปรียญเอก คือ ๙ ประโยคมา ตั้งแต่ยังเป็นสามเณร ทั้งเมื่อทรงอุปสมบทในครั้งหลังยังทรงสอบพระปริยัติธรรมได้ ๙ ประโยคอีกเป็นคำรบ ๒ ด้วย จนเป็นที่กล่าวขวัญกันว่า "พระอาจารย์สา ๑๘ ประโยค" จึงย่อมเป็นเครื่องรับรองถึงความเป็นผู้ทรงชำนาญพระไตรปิฎกเป็นอย่างดี ดังเป็นที่ปรากฏว่า ได้ทรงเป็นกำลังสำคัญของสำนักวัดบวรนิเวศวิหารมาตั้งแต่ต้นจนย้ายมาทรงครองวัดราชประดิษฐ์ ฯ มีหลักฐานปรากฏว่า เจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ ได้ทรงเป็นพระราชาคณะ

ผู้อำนวยการการเปิดประโยคสำหรับการสอบพระปริยัติธรรมมาตั้งแต่ทรงดำรงสมณศักดิ์ที่ พระสาสนโสภณ ในรัชกาลที่ ๔ ตลอดมาจนถึงในรัชกาลที่ ๕[๓๙] ซึ่งเข้าใจว่าคงจักทรงทำหน้าที่นี้มาจนตลอดพระชนมชีพ นอกจากนี้คงจักได้ทรงทำหน้าที่เป็นผู้สอบหรือผู้ทัก ในการสอบพระปริยัติธรรมมาโดยตลอดอีกด้วย ดังปรากฏในพระประวัติตรัสเล่า ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ว่าเมื่อคราวทรงเข้าแปลพระปริยัติธรรม เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๒๔ นั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ขณะทรงดำรงพระยศกรมพระ ทรงเป็นประธาน สมเด็จพระสังฆราช (สา) ขณะทรงดำรงสมณศักดิ์ที่ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ กับสมเด็จพระวันรัต (ทับ) วัดโสมนัสวิหาร เป็นผู้สอบหรือผู้ทัก โดยพระบาทสมเด็จพระจุลเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จออกทรงฟังด้วย[๔๐] และปรากฏตามบันทึกส่วนพระองค์ ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เกี่ยวกับการแปลพระปริยัติธรรม เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๒๘ เช่นเดียวกันว่า

"วันนี้ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ คือ สมเด็จพระสังฆราช (สา) ตัดสินปาฐะที่มีมาในธรรมบทบั้นต้น ผูก ๙ นิทานพระอินทร์โดยมากว่า ชยกุสุมนาลคฺคกปาฏลวณฺณา ให้ผู้แปลถือเอาตามฉบับพระวรญาณมุนี วัดจักรวรรดิ ซึ่งพระวิเชียรปรีชา

(ภู่) ได้ชำระแล้วว่า ชยกุสุม-รตฺตกมฺพลวณฺณา ดังนี้”

อีกแห่งหนึ่งว่า

“วันนี้...สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์สั่งว่า ประโยคสมุห์บางแปล ธรรมบทบั้นต้น ผูก ๑๓ นิทานครหทิน ตั้งแต่เอวํ กริสฺส อโหสิ ฯเปฯ ปทุมานิ อุฏฺฐหึสูติ ต่อนี้ไป อย่าเอาออกต่อไป”(๔๑)

หลักฐานเหล่านี้แสดงให้เห็นว่า เจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ คงจักได้ทรงเป็นหลักเป็นประธานในการสอบพระปริยัติธรรม อย่างต่ำก็นับแต่ทรงดำรงสมณศักดิ์ที่ สมเด็จพระพุทธ-โฆษาจารย์เป็นต้นมา จนตลอดพระชนมชีพ ในฐานที่ทรงเป็นผู้ชำนาญในพระไตรปิฎกและมคธภาษาเป็นอย่างยิ่งพระองค์หนึ่งในยุครัตนโกสินทร์ ดังจักเห็นได้จากผลงานพระนิพนธ์ของพระองค์ ทั้งที่เป็นภาษามคธและภาษาไทยต่อไป

ในด้านการคณะสงฆ์ สมเด็จพระสังฆราช (สา) ก็ได้ทรงดำรงตำแหน่งต่าง ๆ มาโดยลำดับ ดังนี้

พ.ศ. ๒๔๑๕	ทรงดำรงตำแหน่งเจ้าคณะรองคณะใต้ ขณะทรงดำรงสมณศักดิ์ที่พระสาสน-โสภณ ที่พระธรรมวโรดม
พ.ศ. ๒๔๒๒	ทรงดำรงตำแหน่งคณะใหญ่คณะเหนือ ขณะทรงดำรงสมณศักดิ์ที่สมเด็จพระ

พุทธโฆษาจารย์ ตำแหน่งที่สมเด็จ
พระอริยวงศาคตญาณ

พ.ศ. ๒๔๓๖ ----- ทรงได้รับสถาปนาเป็น สมเด็จ
พระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก
และทรงดำรงตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่
คณะเหนือด้วย จนตลอดพระชนมายุ

ส่วนการบริหารปกครองในฐานะที่ทรงดำรงตำแหน่งหน้าที่ต่าง ๆ ทางการคณะสงฆ์ดังกล่าวมาข้างต้นนั้น ก็เป็นไปตามครรลองแห่งประเพณีนิยมในครั้งนั้น ซึ่งแตกต่างไปจากการบริหารปกครองคณะสงฆ์ที่เป็นอยู่ในปัจจุบันนี้ กล่าวคือการปกครองคณะสงฆ์แต่ก่อนมา นับแต่รัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ขึ้นไปนั้น สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงเป็นพระราชธุระในการบริหารปกครองคณะสงฆ์ โดยมีเจ้ากรมพระธรรมการ หรือที่ต่อมาเปลี่ยนเป็นเสนาบดีกระทรวงธรรมการเป็นผู้รับพระบรมราชโองการสั่ง สมัยที่มีสมเด็จพระสังฆราช ก็มักทรงพระชรา จึงทรงดำรงอยู่อย่างเป็นกิตติมศักดิ์ ผู้ทำหน้าที่สังฆราชที่แท้จริงก็คือเสนาบดีกระทรวงธรรมการ หรือบางสมัยที่ว่างสมเด็จพระสังฆราช เสนาบดีกระทรวงธรรมการก็ตกอยู่ในฐานรั้งตำแหน่งสังฆราช คณะต่าง ๆ แยกกันปกครองโดยมีสมเด็จพระราชาคณะเจ้าคณะใหญ่บัญชาการเป็นอิสระต่อกัน

อำนาจบัญชาการรวมจึงตกอยู่แก่เสนาบดีกระทรวงธรรมการ ถ้าเป็นการตามธรรมเนียม เสนาบดีกระทรวงธรรมการ ก็บัญชาเองตามลำพัง ถ้าเป็นการพิเศษ เสนาบดีกระทรวงธรรมการก็กราบบังคมทูลพระกรุณาเรียนพระราชปฏิบัติ แล้วรับพระบรมราชโองการออกคำสั่งไปทางเจ้าคณะใหญ่[๔๒] การปกครองคณะสงฆ์ในยุคของเจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ ก็ดำเนินไปตามแบบแผนนี้ ฉะนั้น สมัยเมื่อเจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ ทรงดำรงตำแหน่งต่าง ๆ ทางการคณะสงฆ์ดังกล่าวมา ก็คงทรงมีบทบาททางการบริหารปกครอง ตามทำนองที่กล่าวมาข้างต้นนี้ แม้เมื่อทรงดำรงพระอิสริยยศเป็น สกลมหาสังฆปริณายก ก็คงทรงดำรงอยู่อย่างเป็นกิตติมศักดิ์ ตามอย่างธรรมเนียมเดิมที่เป็นมาเพราะทรงพระชนมายุมากถึง ๘๐ เศษแล้ว

ในด้านแบบธรรมเนียมทางการพระศาสนา เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ก็ได้ทรงวางเป็นแบบแผนขึ้นหลายอย่าง ที่สำคัญก็คือ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๒ ในรัชกาลที่ ๕ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์ จะทรงบำเพ็ญพระกุศลฉลองพระชันษาครบ ๕๐ ใคร่จะทรงทำพิธีพิเศษ แต่ทรงรังเกียจวิธีที่ทำกันมาแต่ก่อน จึงได้ตรัสปรึกษากับเจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ แต่ครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่ พระสาสนโสภณ เพื่อจัดแบบพิธีขึ้นใหม่ในครั้งนั้น เจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ ได้ทรงจัดแบบพิธีสวด

นพเคราะห์ขึ้นถวายใหม่ เรียกว่า สวดนวคหายุสธรรม คือ ให้พระสงฆ์ ๕ รูปสวดพระธรรมต่าง ๆ ที่มีข้อธรรมเท่าจำนวนเกณฑ์กำลังเทวดานพเคราะห์เฉพาะองค์ ๆ คือสวด

อนุตตริยปาฐะ (อนุตตริยะ ๖) สำหรับพระอาทิตย์

จรณปาฐะ (จรณะ ๑๕) สำหรับพระจันทร์

มัคควิภังคปาฐะ (มรรค ๘) สำหรับพระอังคาร

อินทริยะ พละ โพชฌังคปาฐะ
(อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗) สำหรับพระพุธ

ทสพลญาณปาฐะ (ทสพลญาณ ๑๐) สำหรับพระเสาร์

ทสสัญญา นวอนุปุพพวิหารปาฐะ
(สัญญา ๑๐ อนุปุพพวิหาร ๙) สำหรับพระพฤหัสบดี

สติปัฏฐาน สัมมัปปธาน อิทธิปาทปาฐะ
(สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔) สำหรับพระราหู

สัปปุริสธัมม อริยธน สัมมาสมาธิปริกขารปาฐะ
(สัปปุริสธรรม ๗ อริยทรัพย์ ๗ สัมมาสมาธิบริขาร ๗) สำหรับพระศุกร์

อาฆาตวัตถุวินยปาฐะ (อาฆาตวัตถุ ๙) สำหรับพระเกตุ

เจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ ได้ทรงนิพนธ์บทขัดตำนานสำหรับพระธรรมบทนั้น ๆ ด้วย แบบสวดนวคหายุสธรรมที่

จัดขึ้นใหม่นี้ ให้โหรบูชาเชิญเทวดานพเคราะห์มาฟังสวดพระพุทธมนต์ทีละองค์ และให้พระสงฆ์ ๕ รูปสวดพระธรรมสำหรับเทวดาองค์นั้น สวดสลับกันไปกับโหรบูชา

พิธีนวคหายุสธรรมนี้ทำครั้งแรกที่วังสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์ เจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์ ครั้นถึงปีขาน พ.ศ. ๒๔๒๑ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเจริญพระชนมพรรษา ๒๕ พรรษา มีพระราชปรารภจะทรงทำพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาให้พิเศษกว่าที่ทำมาแต่ก่อน สมเด็จ ฯ เจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์จึงกราบบังคมทูลให้ทรงทำพิธีนวคหายุสธรรม และได้ทำในงานหลวงตั้งแต่ปีนั้นเป็นต้นมาทุกปี ต่อมาผู้อื่นก็ทำตามเมื่อทำบุญฉลองอายุที่เข้าเขตสำคัญ เช่นครบ ๖๐ ปีเป็นต้น พิธีสวดนวคหายุสธรรมนี้จึงได้เป็นแบบแพร่หลายสืบมา[๔๓] นับเป็นพระปริตรอย่างหนึ่งที่นิยมสวดกันอยู่ในเมืองไทย

อีกเรื่องหนึ่งก็คือการรวบรวมสวดมนต์ฉบับหลวง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๓ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงอาราธนาเจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ แต่ครั้งทรงดำรงสมณศักดิ์ที่ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ให้จัดรวบรวมพระสูตรและพระปริตรต่าง ๆ ให้พอเพียงแก่ประโยชน์ในการที่พระสงฆ์สามเณรจะเล่าบ่นสาธยาย รวมเป็นเล่มเรียกว่า หนังสือสวดมนต์

พิมพ์ที่โรงพิมพ์หลวงในครั้งนั้น ๑๐,๐๐๐ ฉบับ พระราชทานไว้สำหรับพระอารามทั่วกันไป ตั้งแต่นั้นมา หนังสือสวดมนต์ก็มีแพร่หลายมากกว่าก่อน ทั้งเป็นแบบฉบับสำหรับตัดสินปาฐะที่พระสงฆ์สวดคลาดเคลื่อนให้เป็นแบบเดียวกัน เป็นการสะดวกแก่ผู้จะจำทรงสาธยาย นับว่าเป็นเครื่องสำเร็จประโยชน์แก่พระสงฆ์ในกิจวัตรนี้ เป็นเหตุเฉลิมพระราชศรัทธายิ่งขึ้น ต่อมาจึงได้ทรงอาราธนาเจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ ให้ตรวจต้นฉบับและจัดพระสูตรเพิ่มเติมเข้าอีกบ้างตามสมควร แล้วโปรดให้พิมพ์ที่โรงพิมพ์หลวงอีกวาระหนึ่ง ๓,๐๐๐ ฉบับ พระราชทานเพิ่มเติมไว้สำหรับพระอารามนั้น อีก[๔๔] ต่อแต่นั้นมา ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้จัดพิมพ์และมีเอกชนขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตจัดพิมพ์ในโอกาสต่าง ๆ อีกเป็นอันมาก เป็นเหตุให้หนังสือสวดมนต์ฉบับหลวงเป็นที่รู้จักแพร่หลายไปทั่วและใช้เป็นแบบสำหรับท่องบ่นสาธยายในวัดทั่วไปสืบมาจนปัจจุบัน

หนังสือสวดมนต์ฉบับหลวงนั้น นอกจากเจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ จะทรงรวบรวมและจัดระเบียบการสวดการใช้แล้ว ยังได้ทรงนิพนธ์บทขัดตำนาน (เป็นคาถาภาษามคธ) สำหรับปาฐะและพระสูตรนั้น ๆ จนตลอดเล่มด้วย พระนิพนธ์บทขัดตำนานเหล่านี้ได้แสดงให้เห็นว่าเจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ ทรงเชี่ยวชาญใน

ภาษามคธเพียงไร หากจะกล่าวเฉพาะในยุคกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ผู้ที่เชี่ยวชาญในภาษามคธถึงรจนาเรื่องราวเป็นภาษามคธไว้เป็นหลักฐานมีจำนวนอยู่ไม่กี่ท่าน คือ

๑. สมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน (สันนิษฐานว่านามเดิมชื่อ แก้ว) ในรัชกาลที่ ๑ แต่งเรื่อง จุลยุทธกาลวงศ์ (พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา) มหายุทธกาลวงศ์ (เรื่องราชาธิราช) และสังคีติยวงศ์ (พงศาวดารเรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย)

๒. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ ทรงพระราชนิพนธ์เรื่องต่าง ๆ เช่น บทสวด พระบรมราโชวาท จารึก จดหมายเหตุ พงศาวดาร ประวัติ พระสมณศาส์น เป็นต้นเป็นภาษามคธไว้เป็นจำนวนกว่า ๔๐ เรื่อง ซึ่งนับว่ามากกว่าใคร ๆ ในยุคเดียวกัน บทพระราชนิพนธ์ต่าง ๆ ดังกล่าวเหล่านี้ที่เป็นที่รู้จักกันแพร่หลาย ก็เช่นบทสวดทำวัตรเช้า - ค่ำ นโมการฎฐกคาถา คาถาพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ คาถาพระราชทานนามพระราชโอรสธิดา พระสมณสาส์นพระราชทานไปยังลังกาและยะไข่ เป็นต้น

๓. สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ วัดบวรนิเวศวิหาร ทรงนิพนธ์ไว้หลายเรื่อง ที่สำคัญคือ สุคตวิทตฺถิวิธาน (ว่าด้วยการคำนวณคืบพระสุคต)

๔. สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) วัดโมลีโลก ใน

ศรัชกาลที่ ๔ แต่งไว้เรื่องหนึ่ง คือ สุขาภิยาจนคาถา (ยํ ยํ เทวมนุสฺสานํ)

๕. สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส วัดบวรนิเวศวิหาร ในรัชกาลที่ ๕ ทรงนิพนธ์ไว้หลายเรื่อง เช่น บทสวด นมการสิทฺธิคาถา (โย จกฺขุมา) กถาปฏิจปน อกฺขรวิธาน ในตอนต้นของคัมภีร์อรรถกถาที่ชำระและจัดพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒ เป็นต้น

๖. สมเด็จพระอริวงศาคตญาณ (จวน อุฏฺฐายี) สมเด็จพระสังฆราช วัดมกุฏกษัตริยาราม ทรงนิพนธ์ไว้เรื่องหนึ่งคือ บทสวด รตนตฺตยปฺปภาวสิทฺธิคาถา (อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ)

เจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ ก็นับอยู่ในจำนวนเหล่านี้ด้วยพระองค์หนึ่ง เพราะได้ทรงนิพนธ์บทขัดตำนานในหนังสือสวดมนต์ฉบับหลวงไว้เป็นจำนวนหลายสิบบท หากนับต่อเนื่องกันจนจบก็จะมีความยาวและความพิสดารไม่น้อย

งานพระนิพนธ์

เจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ ได้ทรงนิพนธ์เรื่องต่าง ๆ ไว้เป็นจำนวนไม่น้อย ส่วนใหญ่เป็นงานแปลพระสูตร หนังสือเทศนา และเบ็ดเตล็ดอื่น ๆ พระนิพนธ์ต่าง ๆ ของเจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ นั้น ถือกันว่าเป็นงานชั้นครู ทั้งในด้านเนื้อหา สำนวน และ

แบบแผนในทางภาษา โดยเฉพาะพระนิพนธ์เทศนา มีอยู่เป็นอันมากที่ใช้เป็นแบบอย่างกันมาตั้งแต่ครั้งกระโน้น จนถึงปัจจุบัน สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายไว้ว่า "แท้จริง บรรดาเทศนาทั้งหลายของสมเด็จพระสังฆราช วัดราชประดิษฐ์นั้น พวกบัณฑิตย่อมนับถือกันว่า เป็นหนังสือแต่งดีอย่างเอกมาแต่ในรัชกาลที่ ๔ ถือกันว่าควรเป็นแบบอย่างทั้งในทางถ้อยคำและในทางปฏิภาณโวหาร เป็นของที่ชอบอยู่ทั่วกัน"(๔๕) พระนิพนธ์ต่าง ๆ เหล่านี้ หากได้มีการรวบรวมไว้ให้ครบถ้วน ก็จักเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาในทางพระศาสนาและสารคดีธรรมเป็นอย่างยิ่ง เท่าที่รวมรวมรายชื่อได้ในคราวนี้มีดังนี้

ประเภทพระสูตรแปล

๑. กาลามสูตร	๒จักกวัตติสูตร
๓. จูฬตัณหาสังขยสูตร	๔. ทาฬิททิยสูตร
๕. ทีฆชาณุโกฬิยปุตตสูตร	๖. ธนัญชานีสูตร
๗. ธัมมเจติยสูตร	๘. ปราภวสูตร
๙. ปาสาทิกสูตร	๑๐. มหาธัมมสมาทานสูตร
๑๑. โลกธัมมสูตร	๑๒. สฬายตนวิภังคสูตร
๑๓. สัมมทานิยสูตร	๑๔. สุภสูตร
๑๕. เสขปฏิปทาสูตร	๑๖. อนาถปิณฑิโกวาทสูตร

๑๗. อภิณหปัจจเวกขณปาฐะ ๑๘. อภิปปฏิสาสสูตร

๑๙. อากังเขยยสูตร ๒๐. อายาจนสูตร

๒๑. มหาสติปัฏฐานสูตร

ประเภทเทศนา

๑. ปฐมสมโพธิย่อ (๓ กัณฑ์จบ)

๒. เรื่องจาตุรงคสันนิบาตและโอวาทปาติโมกข์

๓. ปฐมสมโพธิ (แบบพิสดาร ๑๐ กัณฑ์จบ) เรื่องใช้เป็นหนังสือหลักสูตรนักธรรมชั้น ตรี - เอก อยู่ในปัจจุบัน

๔. อนุปุพพิกถา (๕ กัณฑ์จบ)

๕. สาราทานปริยาย

๖. ธัมมฐิตัญญาณกถา

๗. ฉฟังคุเปกขากถา

๘. กัสสปสังยุตตกถา

๙. กฐินกถา

๑๐ วัสสูปนายิกกถา

๑๑. เทศนาจตุราริยสัจจกถา (๔ กัณฑ์ จบ)

๑๒. ธุตังคกถา

๑๓. สัปปุริสธรรม ๗ ประการ

๑๔. อัฏฐัฏกขณกถา

๑๕. อัฏฐมลกถา
๑๖. อัปปมัญญาวิภังคกถา
๑๗. จตุรารักขกรรมฐานกถา
๑๘. ธัมมุเทศกถา
๑๙. นมัสสนกถา
๒๐ ปวรคาถามารโอวาท
๒๑. ภัทเทกรัตตคาถา
๒๒. รัตตนัตตยปริตร (๓ กัณฑ์จบ)
๒๓. สังคหวัตถุและเทวตาพลี
๒๔. สรณคมนูปกถา
๒๕. สัตตาริยธนกถา
๒๖. สัพพสามัญญานุสาสนี
๒๗. อุกัฏฐูปฏิปทานุสาสนี
๒๘. โสกสัลลหรณปริยาย
๒๙. โสฬสปัญหา (๑๘ กัณฑ์จบ)

ต่างเรื่อง

๑. พระภิกขุปาติโมกข์แปลตรงคงตามบทพยัญชนะ โดยพระบรมราชานุมัติในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๒. พระภิกขุปาติโมกข์สิกขาบท

๓. วิธีบรรพชาอุปสมบทอย่างธรรมยุตติกนิกาย

๔. สวดมนต์ฉบับหลวง

๕. แปลธัมมปทัฏฐกถา ภาค ๑ (บางเรื่อง)

รวมพระนิพนธ์ของเจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ ที่เป็นงานแปลพระสูตร ๒๐ สูตร เทศนา ๗๐ กัณฑ์ และพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ดต่างเรื่อง ๕ เรื่อง เท่าที่รวบรวมได้ในขณะนี้ เข้าใจว่าคงยังไม่ครบบริบูรณ์ แต่ก็เป็นจำนวนเกือบ ๑๐๐ เรื่องซึ่งนับว่ามิใช่จำนวนน้อย

พระกรณียะพิเศษ

สมเด็จพระสังฆราช (สา) ได้ทรงปฏิบัติหน้าที่ถวายพระมงคลวิเสสกถา ซึ่งเป็นเทศนาพิเศษอย่างหนึ่ง มาแต่ในรัชกาลที่ ๔ ตั้งแต่ครั้งยังทรงดำรงสมณศักดิ์ที่ พระสาสนโสภณ และได้ถวายต่อมา ในรัชกาลที่ ๕ จนตลอดพระชนมชีพของพระองค์ท่าน เทศนาพระมงคลวิเสสกถาเป็นเทศนาพิเศษอย่างหนึ่ง ซึ่งพรรณนาพระราชจรรยาของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินเพื่อประโยชน์จะได้ทรงพระปัจจเวกขณ์ (คือพิจารณา) ถึงแล้วเกิดพระปิติปราโมทย์แล้ว ทรงบำเพ็ญราชธรรมนั้นยิ่ง ๆ เป็นการอุปถัมภ์พระราชจรรยาให้ถาวรไพบูล[๔๖] ตามพระอธิบายของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ดูเหมือนว่าธรรมเนียมถวายเทศนาพระมงคลวิเสสกถานี้ในยุค

กรุงรัตนโกสินทร์เริ่มมีขึ้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา และสมเด็จพระสังฆราช (สา) ทรงเป็นผู้ถวายเป็นพระองค์แรก และเทศนาพิเศษนี้ถวายในพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา ธรรมเนียมนี้ได้ถือเป็นราชประเพณีสืบมาจนทุกวันนี้ พระเถระที่จะรับหน้าที่ถวายพระมงคลวิเสสกถาในครั้งนั้น สุดแต่จะทรงพระกรุณาโปรด ในรัชกาลที่ ๔ ทรงอาราธนาเจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ แต่ครั้งยังทรงดำรงสมณศักดิ์ที่ พระสาสนโสภณ เป็นผู้ถวาย และถวายต่อมาจนถึงในรัชกาลที่ ๕ เมื่อเจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ สิ้นพระชนม์แล้ว ได้ทรงอาราธนาสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส แต่ครั้งยังทรงดำรงพระยศ กรมหมื่นเป็นผู้ถวาย และได้ถวายต่อมาจนถึงในรัชกาลที่ ๖ เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ พระองค์นั้นสิ้นพระชนม์แล้ว สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ ญาณวโร) ได้เป็นผู้ถวายต่อมา เป็นต้น ในปัจจุบันการถวายพระมงคลวิเสสกถา เป็นหน้าที่ของสมเด็จพระสังฆราชหรือพระเถระรูปใดรูปหนึ่งที่สมเด็จพระสังฆราชทรงมอบหมาย

ทรงเป็นพระราชกรรมวาจาจารย์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ เมื่อคราวเสด็จออกทรงผนวชเป็นพระภิกษุ พ.ศ. ๒๔๑๖

ทรงเป็นพระอุปัชฌาย์และพระกรรมวาจาจารย์ในการ

ทรงผนวชของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า และพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้า ในพระบรมราชวงศ์หลายพระองค์

เกี่ยวกับพระอัธยาศัยส่วนพระองค์นั้น เล่ากันว่า ทรงปกครองบริษัทด้วยพระกรุณาอนุเคราะห์ และยกย่องสหธรรมิกด้วยธรรมและอามิสตามควรแก่คุณานุรูป มีพระอัธยาค่อนไปข้างทรงถือพระวินัยละเอียดละออมาก หากเกิดความสงสัยในอาบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง แม้จะไม่เป็นอาบัติแท้ ก็จะทรงแสดงเสียเพื่อความบริสุทธิ์(๔๗) กล่าวได้ เจ้าพระคุณสมเด็จ (สา) ทรงเป็นพระมหาเถระที่เชี่ยวชาญแตกฉานในพระไตรปิฎก และทรงธรรมทรงวินัยอย่างแท้จริงพระองค์หนึ่ง จึงทรงเป็นที่เคารพสักการะแห่งพุทธบริษัททุกหมู่เหล่าเป็นอย่างยิ่ง นับแต่องค์สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินเป็นต้นตลอดจนคณะสงฆ์และพุทธบริษัททั่วไป

พระอวสานกาล

ในตอนปลายแห่งพระชนมชีพ เจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ ประชวรด้วยพระโรคบิดประกอบกับพระโรคชรา สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๑๑ มกราคม พ.ศ.๒๔๔๒ นับพระชนมายุได้ ๘๗ โดยปี เจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ ทรงเป็นสมเด็จพระสังฆราช พระองค์ที่ ๙ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ทรงดำรงอยู่ในตำแหน่งสมเด็จพระ

สังฆราช ๗ ปี ทรงครองวัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมาราม ๓๔ ปี

หลังจากที่สมเด็จพระสังฆราช (สา) สิ้นพระชนม์แล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็มิได้ทรงสถาปนาพระเถระรูปใดเป็นสมเด็จพระสังฆราชอีกเลยจนตลอดรัชกาล จึงว่างสมเด็จพระสังฆราชอยู่ถึง ๑๑ ปี (พ.ศ. ๒๔๔๒ - ๒๔๕๓) เช่นเดียวกับในครั้งรัชกาลที่ ๔ หลังจากที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ซึ่งทรงเป็นที่ทรงเคารพนับถือสิ้นพระชนม์แล้ว ก็มิได้ทรงสถาปนาพระเถระรูปใดเป็นสมเด็จพระสังฆราชจนตลอดรัชกาลเช่นเดียวกัน จึงว่างสมเด็จพระสังฆราชอยู่ถึง ๑๕ ปี นำให้เข้าใจว่า แต่โบราณมานั้น พระเถระที่จะได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราชนั้น เฉพาะที่เป็นที่ทรงเคารพนับถือเป็นพิเศษโดยฐานเป็นพระราชอุปัธยาจารย์ หรือพระราชกรรมวาจาจารย์ หรือพระอาจารย์เท่านั้น ดังนั้นในรัชกาลที่ ๔ เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ซึ่งทรงเคารพนับถือมากโดยฐานทรงเป็นพระราชวงศ์ผู้ใหญ่สิ้นพระชนม์แล้ว จึงมิได้ทรงสถาปนาพระเถระรูปใดเป็นสมเด็จพระสังฆราชอีก แลในรัชกาลที่ ๕ เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ พระราชอุปัธยาจารย์ และสมเด็จพระสังฆราช (สา) พระราชกรรมวาจาจารย์ สิ้นพระชนม์แล้ว ก็มิได้ทรงสถาปนา

พระเถระรูปใดเป็นสมเด็จพระสังฆราชอีกเช่นกัน จนตลอดรัชกาล

การพระศพสมเด็จพระสังฆราช (สา) นั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานพระเกียรติยศเป็นพิเศษมาแต่ต้นสิ้นพระชนม์จนถึงการพระเมรุ โดยฐานที่เจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ ทรงเป็นที่ทรงเคารพอย่างยิ่ง การพระศพตั้งแต่ต้นจนถึงการพระเมรุพระราชทานเพลิงพระศพ มีแจ้งในแถลงการณ์คณะสงฆ์ ดังนี้

"นับตั้งแต่ได้เลื่อนเป็นสมเด็จพระสังฆราชแล้วมาได้ ๖ ปีเศษ ประชวรเป็นพระโรคบิดมาตั้งแต่วันที่ ๓๐ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๘ (พ.ศ. ๒๔๔๒) ครั้นต่อมาเป็นพระโรคชรา แพทย์หลวงและแพทย์เชลยศักดิ์ได้ประกอบพระโอสถถวาย พระอาการหาคลายไม่ ถึงวันที่ ๑๑ มกราคม ร.ศ. ๑๑๘ (พ.ศ.๒๔๔๒) เวลา ๘ ทุ่ม ๒๐ นาที สมเด็จพระสังฆราชสิ้นพระชนม์ พระชนม์ได้ ๘๗ พรรษา ถ้าคำนวนโดยสุริยคติ พระชนม์ได้ ๘๖ กับ ๔ เดือน ๒๑ วัน

เมื่อวันที่ ๑๒ มกราคม ร.ศ. ๑๑๘ (พ.ศ. ๒๔๔๒) เวลาบ่าย ๔ โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากพระราชวังบางปะอินทรงเครื่องขาว และโปรดเกล้าให้พระบรมวงศานุวงศ์ที่เป็นอันเตวาสิกและสัทธิวิหาริกทรงขาวทั่วกัน แล้วเสด็จพระราชดำเนินโดยรถพระที่นั่งมาประทับวัดราชประดิษฐ์

เสด็จขึ้นบนตำหนักสูง ทรงจุดเทียนเครื่องทองน้อยสักการะพระศพแล้ว พระราชทานน้ำสรงพระศพ เจ้าพนักงานประโคมแตรสังข์กลองชนะแล้ว พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการก็ได้สรงน้ำพระศพต่อไปแล้ว เจ้าพนักงานแต่งพระศพเชิญพระศพลงในพระรองใน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงสวมชฎาพระราชทานแล้วยกรองในพระศพลงมาที่ตำหนักใหญ่ เชิญขึ้นประดิษฐานเหนือแว่นฟ้าสองชั้น ประกอบพระโกศกุดั่นน้อยห้อยเศวตฉัตร ๓ ชั้น เบื้องบนแวดล้อมด้วยเครื่องสูง แล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จลงมาประทับตำหนักนั้นทรงจุดเทียนนมัสการเครื่องทองน้อยแล้ว ทรงทอดผ้าไตร ๓๐ ผ้าขาว ๖๐ พับ พระสงฆ์สดับปกรณ์แล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับ

พระราชทานเครื่องประโคมพระศพ สังข์ แตรงอนแตรฝรั่ง กลองชนะแดง ๑๐ คู่ จ่าปี่ ๑ จ่ากลอง ๑ แลพระสงฆ์สวดพระอภิธรรมตามพระเกียรติยศ เมื่อสิ้นพระชนม์ล่วงมาครบ ๗ วัน ได้มีการพระราชกุศลเป็นส่วนของหลวงมีพระสงฆ์สวดมนต์ฉันเช้า แลเทศนาตามธรรมเนียม และต่อมาทุก ๆ วัน ครบ ๗ วัน พระบรมวงศานุวงศ์ที่เป็นศิษย์ได้ผลัดเปลี่ยน มีการพระกุศลทุกคราวเป็นลำดับมาจนครบถึง ๑๐๐ วัน ครั้นถึงวันที่ ๒๑ เมษายน ร.ศ. ๑๑๙ เวลาบ่าย ๕ โมงเศษ

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินไปที่ตำหนักไว้พระศพ ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลศราทธพรต มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ พระสงฆ์ ๒๐ รูป สวดสรภัญคาถา เสร็จแล้วเสด็จกลับ

การพระศพ

เมื่อพระราชทานเพลิงศพ และพระศพใหญ่เสร็จแล้ว ทรงพระราชดำริเห็นสมควรที่จะพระราชทานพระเกียรติยศสมเด็จพระสังฆราชให้เป็นพิเศษส่วนหนึ่ง จึงได้โปรดเกล้าให้เจ้าพนักงานจัดทำคฤห์ เป็นที่ประทับทรงบำเพ็ญพระราชกุศลขึ้นที่ยกพื้นระหว่างพระเมรุมณฑปและพระเมรุพิมานแต่ก่อนนั้น และจัดการเปลี่ยนแปลงภายใน พระเมรุมณฑปดาดเพดานผ้าขาว ม่านผ้าขาวลายดอกไม้เป็นต้น แล้วจัดชั้นตั้งแว่นฟ้า ๓ ชั้น มีฐานคูหาและฐานเบี่ยง สำหรับประดิษฐานพระศพในพระเมรุมณฑป แลโปรดเกล้าให้ขอแรงพระบรมวงศานุวงศ์ ซึ่งทรงผนวชและพระราชาคณะผู้ใหญ่ ตั้งเครื่องบูชากระเบื้องฝรั่ง (คือเครื่องกระหลาป๋า) ที่ม้าหมู่ ๔ ทิศ แลที่ช่องคฤห์ ๕ ช่อง แลถอนฉัตรทองเป็นต้นออก คงมีแต่ฉัตรเบญจรงค์ วันที่ ๑๑ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๙ (พ.ศ. ๒๔๔๓) เวลา ๑๐ ทุ่ม ๒๐ นาที เจ้าพนักงานจัดตั้งกระบวนแห่พระศพสมเด็จพระสังฆราช แต่หน้าวัดราชประดิษฐ์ เดินกระบวนแห่ไปหยุดหน้าวัด

พระเชตุพน เชิญพระศพขึ้นประดิษฐานบนราชรถ ประกอบพระโกศกุดั่นใหญ่ มีพุ่มข้าวบิณฑ์ห้อยเฟื่องเควตฉัตรคันดาน ๓ ชั้น กั้นพระศพเป็นพระเกียรติยศ รุ่งขึ้นวันที่ ๑๒ กุมภาพันธ์ เวลาย่ำรุ่งเศษ เจ้าพนักงานจัดตั้งกระบวนแห่พระศพต่อไป กระบวนเคลื่อนแห่อยู่หน้าแล้วถึงเสลี่ยงกง สมเด็จพระพุทธ-โฆษาจารย์ดูพระอภิธรรมและโยงพระศพราชรถ กระบวนหลังมีศิษย์เชิญเครื่องยศตาม และพระครูฐานานุกรมในพระศพแลพวกข้าราชการราษฎรที่เป็นศิษยานุศิษย์นุ่งขาว แล้วถึงพระสงฆ์ดำรงสมณศักดิ์มี หม่อมเจ้าพระสถาพรพิริยพรต นั่งเสลี่ยงป่ากั้นกลดถัดมาพระพิมลธรรม พระธรรมวโรดม นั่งแคร่กั้นสัปทนโหมดแลพระราชาคณะนั่งแคร่กั้นสัปทนแดง รวม ๓๐ คู่ และพระครูฐานานุกรมเปรียญตามพระศพด้วย เสร็จแล้ว รอเสด็จพระราชดำเนินอยู่ เวลาเช้า ๒ โมง ๒๐ นาที พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงเครื่องเต็มยศทหารมหาดเล็ก เสด็จทรงรถพระที่นั่ง แต่พระบรมมหาราชวัง ไปประทับพลับพลายกริมถนนสนามไชย ตรงป้อมเผด็จดัสกร ทอดพระเนตรกระบวนแห่เจ้าพนักงานเดินขบวนไปตามถนนสนามไชย ผ่านหน้าพระที่นั่งไปเมื่อสุดกระบวนพระสงฆ์แล้วเสด็จทรงรถพระที่นั่งไปประทับบนพระเมรุ เจ้าหนักงานเชิญโกศพระศพขึ้นประดิษฐานแล้วเสด็จประทับที่คฤห์ ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลสดับปกรณ์ เสร็จแล้ว

เสด็จกลับพระบรมมหาราชวัง

เวลาเช้า ๕ โมงเศษ เมื่อเสด็จกลับแล้ว โปรดเกล้าให้พวกศิษย์ทอดผ้าสดับปกรณ์ และมีเทศน์ต่อไป เวลาบ่าย ๕ โมงเศษ เสด็จทรงรถพระที่นั่งแต่พระบรมมหาราชวัง ไปประทับพลับพลาแลในพระเมรุ ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลสดับปกรณ์ แลทรงจุดดอกไม้เพลิง แลทอดพระเนตรการเล่นต่าง ๆ แล้วเสด็จทอดพระเนตรเครื่องโต๊ะ เวลา ๔ ทุ่มเศษเสด็จกลับ

วันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ ในวันนี้ เวลาตอนเช้าและตอนกลางวันและตอนกลางคืน โปรดเกล้าให้พวกศิษย์ทอดผ้าสดับปกรณ์ แลมีเทศนา เวลาบ่าย ๕ โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเครื่องเช่นวานนี้ เสด็จทรงรถพระที่นั่งแต่พระบรมมหาราชวัง ไปประทับที่พระเมรุ ทรงทอดผ้าสดับปกรณ์พระสงฆ์สดับปกรณ์แล้ว ทรงจุดเพลิงพระราชทานเพลิงพระศพแล้วเสด็จกลับประทับในพระเมรุพิมาน พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการฝ่ายในฝ่ายหน้า และพระสงฆ์กับราษฎรที่เป็นศิษย์ถวายเพลิงต่อไป แล้วเสด็จมาประทับพลับพลาทอดพระเนตรการเล่นต่าง ๆ เวลา ๒ ยามเศษ เสด็จกลับ

วันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ เวลาเช้า ๒ โมง ๑๕ นาที พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จทรงรถพระที่นั่งแต่พระ

บรมมหาราชวัง ไปประทับที่คต โปรดเกล้าให้พวกญาติแลศิษย์เดินสามหาบครบ ๓ รอบ แล้ว เสด็จขึ้นไปประทับที่พระเมรุ ทรงทอดผ้าไตร พระสงฆ์สดับปกรณ์ แล้วทรงโปรยเงินและทรงเก็บอิฐบรรจุในพระเจดีย์ศิลาแล้ว พระราชทานพระทนต์สมเด็จพระสังฆราชให้พระบรมวงศานุวงศ์ แลข้าราชการผู้ใหญ่ที่เป็นศิษย์ ส่วนพระอัฐิที่เหลือจากนั้นโปรดเกล้าให้พระสงฆ์และคฤหัสถ์ ที่เป็นศิษย์กับญาติวงศ์เก็บไปไว้สักการบูชา ส่วนพระอังคารนั้น เจ้าพนักงานเชิญลงในพระลุ้ง เสร็จแล้วเสด็จไปประทับคฤห์ ทรงประเคนอาหารบิณฑบาตแด่พระสงฆ์ ครั้นรับพระราชทานฉันเสร็จแล้ว เจ้าพนักงานเชิญพระอัฐิเจดีย์มาตั้งบนม้าหมู่ จึงทอดผ้าสดับปกรณ์พระอัฐิ เสร็จการสดับปกรณ์เสด็จกลับพระบรมมหาราชวัง เวลา ๓ โมง ๔๕ นาที เจ้าพนักงานจัดตั้งกระบวนแห่พระอัฐิแลพระอังคาร มีพระสงฆ์สมณศักดิ์แลพระอันดับในวัดราชประดิษฐ์แลวัดอื่นบ้าง พวกคฤหัสถ์ที่เป็นศิษย์บ้าง ตามไปส่งวัดราชประดิษฐ์ เป็นการเสร็จการพระราชทานเพลิงพระศพ สมเด็จพระสังฆราชแต่เท่านี้

การพระราชกุศลนับเนื่องในสัตตมวาร แลการบรรจุพระอังคารสมเด็จพระสังฆราช พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้เจ้าพนักงานจัดการพระราชกุศล ได้เชิญอัฐิเจดีย์ศิลาทอง แลลุ้งพระอังคาร ตั้งบนม้าหมู่เหนือแท่น

ภายใต้เศวตฉัตร ๓ ชั้น ในพระวิหารแล้วจัดตั้งอาสนสงฆ์ เจริญพระพุทธมนต์พร้อมเสร็จ วันที่ ๑๘ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๙ เวลาเช้าพระสงฆ์ ๑๐ รูป รับพระราชทานฉันแล้วมีสดับปกรณ์รายร้อยอีก เวลาบ่ายพระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์จบแล้ว โปรดเกล้าให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา เสด็จไปทรงทอดผ้าไตร พระสงฆ์ ๑๐ รูป สดับปกรณ์แลถวายอนุโมทนาแล้ว เจ้าพนักงานเชิญพระอังคารไปสู่พระปรางค์เขมร ซึ่งตั้งอยู่หลังเจดีย์ด้านใต้ สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุ์วงศ์วรเดช แต่ครั้งดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จกรมพระ เสด็จไปทรงบรรจุพระอังคาร บรรจุพระอังคารแล้วมีเทศนา ๑ กัณฑ์ เป็นเสร็จการพระราชกุศลแต่เท่านี้[๔๘]

ภาคผนวก

มงคลวิเศศ
ที่หนึ่ง

แปลจากภาษามคธ

โดย

พระสาสนโสภณ ที่พระธรรมวโรดม
ราชาคะณะวัดราชประดิษฐสถิตยมหาสีมาราม

◉ อาตมาภาพ พระสาสนโสภณ จะได้รับพระราชทานถวายวิสัชนในมงคลพิเศศ, ฉลองพระเดชพระคุณ ประดับพระปัญญาบารมีตามพระราชประสงค์, โดยนัยในพระบาฬีแลในอรรถกถากับยุตยาธิบาย

◉ ก็แลคำว่า มังคลํ แปลทับสับท์คงภาษามคธลดวิภัตติ, ตัดสระเบื้องหลังว่ามงคล ๆ นี้ โดยความตามที่พระอรรถกถาจริยเจ้า พรรณาในอรรถกถามงคลสูตรว่า, สัพพสัมปัตติยา, วุฑฒิสัมปัตติการณา, เหตุความถึงพร้อม, เหตุเครื่องถึงความเจริญสมบัติทั้งปวง, แลแสดงปทัดถนิพจน, วิเคราห์ว่า มังคันติ อิเมหิ สัตตา, สัตว์ทั้งหลายไปดี, อิทธึ วุฑฒึ ปาปุณันติ, คือ

ถึงความสำฤทธิ์, ถึงความเจริญเพราะเหตุกิจกรรมเหล่านี้, เพราะฉนี้ เหตุกิจกรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า มังคลานิ, กิจกรรมเครื่องไปดี ของสัตว์ทั้งหลาย, เครื่องถึงความสัมฤทธิ์, ถึงความเจริญของ สัตว์ทั้งหลาย ในคำภีร์ สัททนีติ,แสดงว่า, มคิธาตุ คติยํ ใน ความถึง, ได้บทกิริยาว่า, มังคติ มคิธาตุ มีอิอักษรเปนที่สุด, เพราะฉนั้นในรูปสัมฤทธิ์, ลงนิคหิตอาคม, อาเทศนิคหิตเปนงะ, เปนบทกิริยาว่า, มังคติ ทับสับท์ว่า มังคลํ. พระโบราณจาริยเจ้า, พรรณาความของมงคลสับท์ไว้ฉนี้, ได้ความว่ามงคล ๆ เครื่อง ถึงความเจริญ, เหตุฤๅกิจกรรมเปนเหตุให้สัตวถึงความเจริญ. แม้จะพิจาณาเทียบด้วยสัพพนาม, สับทมี อุชชังคลํ นังคลํ เป็นต้น, จะพึงอธิบายฉนี้บ้าง, มังคลํ สับทแยกเปนสอง มา หนึ่ง คล หนึ่ง มาสับท เปนซึ่งสิริแลพระจันทร, สองนี้โดยมาก, เปนชื่อแห่งความ ทุกข์ก็มีบ้างโดยน้อย, เหมือนกะคำเทพยเจ้าร้องเรียกเทพยอื่น, ฤๅเปนอาลปนโวหารในมนุษยวิเสศ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า, แลพระ อรหันต์พุทธสาวกเป็นต้นว่า, มาริส, ดังในอาฏานาติยสูตร, เปนคำท้าวกุเวรเวสสุวรรณทูลพระผู้มีพระภาคยว่า, อยํ โข มาริส อาฏานาฏิยารักขา, เปนต้น เทพยเจ้าเรียกเทพยเจ้าอื่น, ดังใน ค์ธชัคคสูตรว่า, สเจ มาริสา เทวานํ สังคามคตานํ เปนต้น มาริส, ผู้นฤทุกข ผู้เบียนทุกขเสียได้, มาริสะผู้นฤทุกขทั้งหลาย, ผู้เบียนทุกขเสียได้ทั้งหลาย, มา สับทในที่มาเช่นนี้เปนชื่อความ

ทุกข, มํ ทุกขํ ริ สันตีติ มาริสา หิ สันติ ทูริกโรตีติ อัตโถ,, ท่านหมู่ใดขจัดความทุกขเสียได้, คือเบียนความทุกขเสีย, ทำความทุกขให้ไกลไปเสียได้, ท่านหมู่นั้นชื่อว่า มาริสา ผู้ขจัดทุกขเสียทั้งหลาย, มา สับทในคำ, มาริสมาริสา, เทวาลปน์ เปนต้นนี้แปลว่าทุกข

◉ ในที่ว่า เอตทัคคํ กามโภคีนํ ยทิทํ มันธาตา พระเจ้ามันธาตุราช, เปนยอดกามโภคีบุคคลทั้งหลาย, เปนยอดของมนุษยทั้งหลาย ผู้ไม่อิ่มด้วยกามารมณ์, พระนามว่า มันธาตา พระเจ้ามันธาตุนั้นท่านพรรณาว่า, มา วุจจติ สิริตํ ธาเรตีติ, มันธาตา, ท่านกล่าวสิริว่ามา ๆ สภาพที่บุคคลนั้นถือคือ สิริ, สมเด็จพระมหากระษัตริยพระองค์นั้น ทรงสิริไว้จึงทรงพระนามว่า, มันธาตา, ผู้ทรงสิริไว้ ในที่ว่า,ปุณณนารัตติ ปุณณมีรัตติ วิสาขปุณณมีเปนต้น, มาสับทแสดงว่าเครื่องนับ คือพระจันทร์, พระจันทร์เต็มแล้ว ณ ราตรีนั้น, ณดิถีนั้น ๆ จึงชื่อว่า ปุณณมา ปุณณมี, ราตรีดิถี, มีพระจันทร์เต็มแล้วในสถานอุทาหรณทั้งสาม, ซึ่งรับประมวนมาถวายวิสัชนานี้, ได้ความสันนิฐานว่า, มา แปลว่าความทุกขบ้าง, สิริบ้าง, พระจันทร์บ้าง, ด้วยประการฉนี้.

◉ มา สับทซึ่งแปลว่าทุกขแลสิริแลพระจันทร์ก็ได้, ในมงคลนี้ตามควรแก่อรรถแก่ความ, มา สับทแปลว่าทุกขประกอบในมงคลสับทว่า มาโต ทุกขโต คัจฉติยาติ อเปติ

เอเตนาติ มังคลํ, ธัมชาติ ไปจากทุกข, ธัมชาตินั้นชื่อว่า, มังคลํ ธัมชาติไปจากทุกข, บุทคลไปจากความทุกข, เพราะธัมชาตนั้น ๆ จึงชื่อว่า มังคลํ, เครื่องไปจากทุกข, มาสับทซึ่งแปลว่า สิริ, ประกอบความในมงคลสับทว่า มํสิริง คัจฉันติ ปาปุณันติ เอเตนาติ มังคลํ, ชนทั้งหลายย่อมถึงสิริเพราะธรรมชาตนั้น เปนเหตุ, ธรรมชาตชื่อว่า มังคลํ เปนเครื่องถึงสิริ มา สับท แปลว่าพระจันทร, ประกอบความในมงคลสับทว่า, รัศมีพระจันทร์ เปนของเย็น, ทำจิตรสัตวผู้เหน, แลถูกต้องให้ยินดีกระเษม สำราญฉันใด, สุขโสมนัสเมื่อเกิดขึ้น, ก็ทำจิตรให้ยินดีรื่นเริง ต่าง ๆ จึงเปนของเย็นคล้ายกับรัศมีพระจันทร์ฉนั้น. มํ สุขโสมะ-นัสสํ คัจฉันติ ปาปุณันติ เอเตนาติ มังคลํ, ชนทั้งหลายย่อมถึง ศุขโสมนัส, เพราะธรรมชาตินั้นเปนเหตุ, ธรรมชาตินั้นชื่อว่า มังคลํ, เครื่องถึงศุขโสมนัสซึ่งคล้ายกับรัศมีพระจันทร,

◉ อัตถความของมงคลสับทมีความสาม วิกับโดยควรฉนี้, เมื่อรวมลงก็เปนอัตถอันเดียวกัน, เพราะเหตุว่าสิริ, ก็เปนทาง มาของศุขโสมนัสดังแสดงไว้ว่า, สิริโภคานมาสโย, สิริเปน อาสยะเปนที่มานอนของโภคทรัพยทั้งหลาย, สิริเปนที่อยู่ของ โภคทรัพย์ทั้งหลาย สิริกับสุขโสมนัสดังพระจันทรก็เปนอย่าง เดียวกันโดยความ, หาต่างไปแผนกหนึ่งไม่, คำว่า, มังคลํ เครื่องไปจากทุกข, และว่ามังคลํ เครื่องถึงสุขโสมนัส, คล้ายกับ

รัศมีพระจันทร์, ก็เปนอันเดียวกัน, โดยความเพราะว่าผู้ใด ถึงความสุขโสมนัส, ผู้นั้นก็ไปจากทุกขโทมนัส, ผู้ซึ่งไปจากทุกขโทมนัส, ก็คือถึงสุขโสมนัส, จึงคงอรรถว่ามังคลํ เครื่องถึงศุขโสมนัสคล้ายกับรัศมีพระจันทร, บุทคลได้เหนรูปฤๅได้ฟังเสียง, ฤๅดมกลิ่น ฤๅถูกต้องโผฏฐัพพารมณ, ฤๅรู้อารมณที่เลอียดด้วยจิตร. ได้ความสุขโสมนัสโดยจิตรฤๅความสำคัญก็ดี, ประชุมชนสัมมัติว่ามังคลํ, โวหารว่ามังคลํ ๆ นี้เปนสัมมัติของประชุมชนชาวโลกย์ จะเปนของที่จริงแท้ตามสภาพดังสัทธา สติปัญญานั้นหาควรไม่, ความทุกข์กายทุกข์จิตร, เปนอนิฏฐสัตวไม่รักษใคร่ผู้ใด ไม่ต้องการ, ไม่ประสงค์ ไม่ปรารถนา, สุขกามา สัตตาทุกขปฏิกกุลา, สัตวทั้งหลายปรารถนาความศุข, เกลียดความทุกขเปนที่ยิ่ง, แสวงหาศุขทั้งปัตยุบันและเบื้องน่า, ไม่ประสงค์จะให้ทุกขมีมาแก่ตนเสมอเปนนิจกาล เปนเหนรูปฤๅได้ยินเสียง ดมกลิ่นลิ้มรสถูกต้องโผฏฐัพพารมณ์ใด ๆ เกิดสุขโสมนัส, ฤๅแม้สุบินนิมิตฝันเกิดโสมนัส, ตามเหตุซึ่งปริกับนั้น, ๆ แล้วก็กล่าวว่า มงคล ๆ แสดงกิจแลอาการว่า, มังคลํเปนอเนกนัก, หนาแน่นอยู่หมู่มนุษยนิกร, จึงมีผู้แสดงอธิมุตติบทเรื่องมังคลํนั้นเปนอเนกนัย, ครั้นสมเด็จพระอรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้าเกิดขึ้นในโลกย, บันลุพระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ, เปนวิสุทธขันธสันดานอันอุตมเอก, ทรงบำเพญสัตูปการแสดงธรรมสอน

เวนัยสัตวด้วยเทศนาต่าง, ๆ ส่วนอนุสาสนิปาฏิหาริยให้สละ ละมิจฉามรรค, การผิดคือ กามสุขัลลิกานุโยค อัตตกิลมถานุโยคเสีย, ให้ดำเนินในมัชฌิมาปฏิปทา คือจริยาสฎางคิกมรรค, ข้อปฏิบัติไปโดยสถานกลาง, เปนหนทางอภิญาโพธนฤพาน, เปนอุกฤษฎปฏิปทานุสาสนิ ส่วนข้อปฏิบัติอุกฤษฎทางนฤพาน, แลทรงสั่งสอนเวไนยสัตวผู้แสวงหาความศุข, ด้วยประโยชนปัจจุบันเบื้องน่า ให้สถิตในบุญาญจริยาสัมมาปฏิบัติ, สัทธาสิลจาคปัญญาเปนต้นรวมลงในกุศลภาวนา, ไม่เปนสัพสามัญญานุสาสนีสอนโดยเสมอกัน, แลสัตวผู้แสวงหาความศุขทั้งปวง, เมื่อทรงสั่งสอนเวไนยสัตวอยู่ด้วยอนุสาสนีทั้งสองนั้น ก็สถิตดำรงคในตถาคตธรรมตรัสแต่วาจาที่จริง, แลประกอบด้วยประโยชน์, ตามกาลที่ควร วาจาใดไม่จริงไม่แท้, ไม่ตรัสวาจานั่น, แม้ถึงวาจาแท้แต่ไม่ประกอบด้วยประโยชน์เล่า พระองค์ก็ไม่ตรัส ตรัสแต่วาจาที่จริงแท้ซึ่งประกอบด้วยโยชน์ ถึงกระนั้นก็ตรัสแต่ในที่ควร, ถ้าเปนวิไนยบัญญัติ, เมื่ออัตถุปปัตติเกิดขึ้นก่อน, ก็ทรงผ่อนผันหย่อนอนุญาตคล้อยตามโลกิยชนบ้าง, เหมือนเรื่องความในขุทกวัตถุขันธกโพธิราชกุมาร ซึ่งปูลาดผ้าขาวณพื้นปราสาท, จนถึงคั่นบันไดเบื้องต่ำ, เชิญเสด็จให้ทรงเหยียบไม่ทรงเหยียบ พระอานนท์ให้เลิกขนผ้าขาวเสียสิ้น เสด็จนั่ง ณ ปัญญัตตาอาศน์ ซึ่งตกแต่งถวาย

ตามปกติ เสร็จภัตกิจ เสด็จกลับยังพุทธาธิวาศวิหาร, ทรงบัญญัติห้ามไม่ให้ภิกษุเหยียบผ้าขาวโดยเปนวัตถุแห่งทุกกฏาบัติ, ครั้นสัตรีหนึ่งซึ่งมีครรภอันปราศไม่มีบุตรไม่มีธิดาปราถนามงคล นิมนตภิกษุทั้งหลายแล้วปูลาดผ้าขาว, ภิกษุเกรงต่อพุทธบัญญัติไม่เหยียบ, สัตรีนั้นวิงวอนให้เหยียบเพื่อประโยชน์แก่มงคลก็หาเหยียบไม่, สัตรีนั้นยกโทษว่าวิงวอนให้เหยียบเพื่อประโยชน์มงคลก็หาสงเคราะห์ไม่, พระองคทราบเหตุนั้นก็ทรงผ่อนผันตามกาลสมยว่า, คิหิ ภิกฺขเว มงฺคลิตฺถิกา, คฤหัฏฐชนผู้ครองเคหถานทั้งหลาย, เปนผู้มีความต้องการด้วยมงคล เราตถาคตอนุญาตเพื่อความที่ภิกษุซึ่งคฤหัฏฐวิงวอนเพื่อประโยชน์แก่มงคล, จะเหยียบผ้าขาวซึ่งปูลาดได้, มิเปนอาบัติ เมื่ออัตถุบบัติซึ่งเปนเหตุสมควรเกิดขึ้นแล้ว, เปนแต่กิจกรรมเล็กน้อยไม่ภอที่ ๆ จะวิวาท, ก็ทรงผ่อนผันหญ่อนอนุญาตบ้างฉนี้, เมื่อถึงธรรมเทศนาแสดงสัมมาปฏิบัติในอรรถจริยาประพฤตประโยชน์, เสร็จด้วยสุจริตในไตรทวารปฏิปทานั้นหาผ่อนผันคล้อยตามโลกิยชนฉนั้นไม่, ทรงประกอบปริสัชในอกุศลปหานแลกุศลภาวนาซึ่งอยู่ในวิไศยซึ่งผู้ปฏิบัติ,จะบำเพญให้บริบูรณด้วยฉันท วิริย จิตร วิมังสาอันกล้าหาร. ให้ประชุมเวไนยชน, สถิตปดิสถานในสัทธา สีล จาค ปัญญาเปนต้น, โดยอาการอันสนิทรเสร็จด้วยมโนสุจริต, ยกเจตนาเปนประธาน,

หาเปนสักอาการกายวาจาดังวิไนยบัญญัติไม่. ผู้ใดสัทธาในพระรัตนไตร, ถึงสรณหยั่งลงในพุทธสาศนาแล้ว, ควรจะทำนุบำรุงตนให้สถาพร, มั่นคงในสัมมาปฏิบัติ, สมควรแก่ความถึงสรณแล้วนั้น, จึงทรงติเตียนอุบาสกว่า, โกตุหลมังคลิโก โหติ นับถือมงคลตื่นข่าว มังคลัง ปัจเจติ โน กัมมํ เชื่อมงคลไม่เชื่อกรรม, เปนอุบาสกจัณฑาลทรงสรเสริญว่า, น โกตุหลมังคลิโก โหติ. ไม่นับถือมงคลตื่นข่าว กัมมัง ปัจเจติ โน กัมมัง, เชื่อกรรมไม่เชื่อมงคล, เปนรัตนแลใบบัวหลวงบัวขาวในอุบาสก, ยกความประพฤติจริงด้วยจิตรขึ้นเปนประมาณฉนี้, เมื่อมีผู้มาทูลจะให้ทรงบัญญัติ, แลเทียบกับของพาเหียรภายนอกบ้าง, โดยปริยายที่เสร็จด้วยธรรมจริยา, เหมือนเมื่อพระอานนท์ได้ทูลถามว่า, พฤกษามีกลิ่นในมูลรากแลแก่นแลดอก, กลิ่นไปได้แต่ตามลม, ไม่ทวนลมไปได้, คันธ์ชาตของหอมทรงกลิ่นไปได้, ทั้งตามลมและทวนลมไม่ขัดข้องจะมีฤๅไม่ พระองค์ตรัสรับว่ามีอยู่, คือสาธุชนผู้สถิตยในสรณาคมน์, และปัญจเวรวิรัติ, และสันดานโอบอ้อมยินดี, ที่ในทานการให้แก่ผู้ควรให้, แลสังวิภาคแบ่งสมบัติปริโภค, รวมกับญาติสายโลหิตซึ่งควรแบ่งทรัพย์ร่วมบริโภค, ผู้บัณฑิตสรเสริญทุกทิศทั่วทั้งมนุษยเทวดา, เช่นกลิ่นไปทั้งทวนลมตามลมไม่ขัดขวาง, เทียบบัญญัติโดยปริยายฉนี้บ้าง, เมื่อพระอานนท์ได้เหนชาณุโสณีพราหมณ์, , มาในรถทั้งม้าเทียมและเครื่องรถ

สีขาวสิ้น, ทูลถามว่าจะทรงบัญญัติพรหมยาน,ในธรรมวิไนยได้ฤๅไม่, พระองค์ตรัสว่าสามารถจะบัญญัติได้, แล้วตรัสอริยาสฎางคิกมรรค, ว่าเปนพรหมยานในธรรมวินัยฉนี้บ้างเปนต้น ทรงเทียบด้วยพัสดุภายนอก, ทรงบัญญัติสอนด้วยธรรมจริยาสัมมาปฏิบัติทุกประการ, จะทรงบัญญัตินอกจากสัมมาปฏิบัติ,แต่สักอย่างหนึ่งก็หาไม่, เสด็จสถิตยดำรงค์ในตถาคตธรรม, คือวจิสัจตรัสไม่วิปริตผิดพลั้ง, พระคุณคืออวิตถภาณิตา, ตรัสพระวาจาที่จริงแท้ไม่วิปริตไม่แปรผัน, คุณมหัศจริย์ในพระสัมมาสัมพุทธเจ้าคำใดเปนภาสิต, พระองคใดตรัสด้วยพระองค์เองแล้ว, ก็เปนจริงแท้ไม่แปรปรวนเปนอย่างอื่นไม่, เว้นไว้แต่ข้อที่พระองค์ไม่ได้ตรัส, ผู้อื่นมาแอบอ้างว่าพระตถาคตภาสิตนั้น, เหลือวิไศยยากที่ประชุมชนภายหลัง, จะหยั่งรู้โดยประจักษได้, เมื่อสมเด็จ ฯลฯ ภาคยเจ้าดำรงค์ในตถาคตธรรมอยู่อย่างนี้, แม้เมื่อตรัสธรรมปริยายเทียบกับส่วนวันเวลาดีของประชุมชนชาวโลกยบ้าง, ก็ตรัสด้วยเจริญธรรมจริยาเปนไปในไตรทวาร, ดังพุทธปริหารในสุปุพพัณหสูตรว่า, เย ภิกฺขเว สัตตา, ปุพพัณหสมยํ กาเยน สุจริตํ จรนฺติ วาจาย มนสา สุปุพพัณโห ภิกขเว เตสํ สัตตานํ เปนต้นมีความว่า, สัตวเหล่าใดมาประพฤติสุจริตด้วยกายวาจาใจอยู่เช้า ๆ นั้น, เปนเช้าดีของสัตวเหล่านั้น, สัตวเหล่าใดมาประพฤติสุจริตด้วย

ทวารทั้งสามอยู่ เวลาเที่ยงเวลาเย็นนั้นเปนเวลาเที่ยงเวลาเย็นดีของสัตวเหล่านั้น.

ทรงปัญญัติกาลเวลาดีล้วนแล้วด้วยสุจริต, ธรรมจริยาสัมมาปฏิบัติทุกแห่ง, ทรงแสดงธรรมซึ่งเปนอุปการะแก่ความประพฤติชอบนั้นโดยประเภทต่าง ๆ คือ อัปมาโท ความไม่ประมาทไม่เมานัก, วิริยารัมโภ เริ่มปรารพภ์ความเพียญไม่เกียจคร้าน, อัปปิจฉตา, ความผู้มีปราถนาน้อย, สันตุฏฐตา ความเปนผู้สันโดศ, โยนิโสมนสิกาโร, ทำใจโดยแยบคายคืออุบายชอบ, สัมปชัญญ, ความเปนผู้สันโดศพร้อมไม่หลง, กัลยาณมิตตา, ความเปนผู้มีกัลยาณชนเปนมิตร คบท่านที่ดีเปนสหายเปนต้น, ธรรมเหล่านี้เปนอุบายจะนำกุศลที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น, จะขับไล่อกุศลที่เกิดแล้วให้เสื่อมไปเสีย

◉ ธรรมสามประการคือ วิริยารัมโภ ๑ อัปปิจฉะตา ๑ สันตุฏฐิตา ๑ นี้มาในกถาวัตถุ, ๑๐ ประการ, อัปปิจฉกถา, เจรจาถึงผู้มีปราถนาน้อย ๑ สันตุฏฐิกถา, เจรจาถึงความสันโดศ ๑ อะสํสัคคกถา, เจรจาถึงความไม่รคน ๑ ปวิเวกกถา, เจรจาถึงความสงัด ๑ วิริยารัมภกถา, เจรจาถึงปรารพภ์ความเพียร ๑ สีลกถา, เจรจาถึงศีล ๑ สมาธิกถา เจรจาถึงสมาธิ ๑ ปัญญากถา เจรจาถึงปัญญา๑ วิมุตติกถา เจรจาถึงวิมุตติ ความพ้นวิเสส ๑ วิมุตติญาณทัศสนกถา เจรจาถึงความรู้เหนในวิมุตติ, คือ

เจรจาถึงปัจจเวกขณญาณ ๑ กถาทั้ง ๑๐ นี้ อภิสเลขิกา, เปน ไปด้วยขัดเกลาจิตรให้เบาบางจากเครื่องเศร้าหมอง เจโต วิวรณสัปปายา เป็นสบายแก่การเปิดจิตรจากเครื่องเศร้าหมอง คุณคือ อัปปิจฉตา สันตุฏฐิตา, ทั้งสองนี้, เปนที่กล่าว ที่เจรจา ที่สรเสริญของสาธุชน, มาในกถาวัตถุ ๑๐ ฉนี้, อนึ่งมา ในความตัดสินธรรมซึ่งพระผู้มีพระภาคย์, ตรัสแด่พระมหาปชาบดี โคตะมีว่า, เย จ โข ตฺวํ โคตมิ ธมฺเม ชาเนยฺยาสิ, นางโคตมี ท่านพึ่งรู้ธรรมเหล่าใดว่าอิเม ธัมมา วิราคาย สํวัตตันติ โน สราคาย, ธรรมเหล่านี้, ย่อมเปนไปเพื่อความไปปราศจากราค, หาเปนไป เพื่อจะประกอบด้วยราคไม่, วิสํโยคาย สํวัตตันติ, โน สํโยคาย ย่อมเปนไปเพื่อปราศจากความประกอบกับ, หาเปนไปเพื่อจะ ประกอบกับไม่, อปัจจยาย สํวัตตันติ โน อาจยาย, ย่อมเปนไป เพื่อปราศจากความก่อ, เพื่อปราศจากพอกพูล, หาเปนไปเพื่อ จะก่อเพื่อพอกพูลไม่, (อัปปิจฉตาย สํวัตตันติ โน มหิจฉตาย) ย่อมเปนไปเพื่อความเปนผู้ปราถนาน้อย, หาเปนไปเพื่อเปน ผู้ปราถนาใหญ่ไม่, (สันตุฏฐิยา สํวัตตันติ โน อสันตุฏฐิยา,) ย่อมเปนไปเพื่อความสันโดศ, หาเปนไปเพื่อความไม่สันโดศไม่ (ปะวิเวกาย สวัตตันติ โน สังคณิกาย) ย่อมเปนไปเพื่อความสงัดทั่ว หาเปนไปตามหมู่ไม่, (วิริยารัมภาย สํวัตตันติ โน โกสัชชาย) ย่อมเปนไปเพื่อจะปรารพภ์ความเพียร, หาเปนไปเพื่อความเปน

ผู้เกียจคร้านไม่, (สุภรตาย สํวัตตันติ โน ทุพภรตาย) ย่อม เปนไปเพื่อความเปนผู้ซึ่งท่านผู้อื่นเลี้ยงง่าย, หาเปนไปเพื่อความเปนผู้ที่ท่านเลี้ยงยากไม่, ฉนี้แล้วท่านพึงทรงไว้โดยส่วนเดียวเถิดว่า, (เอโส ธัมโม) ธรรมนี้เปนธรรมวินัย, เปนคำสอนของพระสาศดาดังนี้

◉ ธรรมทั้งหลายซึ่งเปนไป, เพื่อปราศจากราคะ, เพื่อปราศจากสังโยค, เพื่อปราศจากความก่อขึ้น พอกพูลขึ้น, เพื่อความเปนผู้มีปราถนาน้อย, เพื่อความสันโดศ, เพื่อความสงัด, เพื่อปรารพภ์ความเพียร, เพื่อความเปนผู้เลี้ยงง่ายนั้น, เปนธรรมเปนวินัย, เปนคำสั่งสอนของพระสาศดา ด้วยภาสิตนี้ได้ความว่า (อัปปิจฉตา) (สันตุฏฐตา) ทั้งสองเปนคุณควรแก่พระตถาคตธรรมวินัย, หนึ่งคุณทั้งสองนั้นมาในมหาบุริสวิตก ๆ นั้นแปดประการ, คือวิตกว่า, อัปปิจฉสสายํ ธัมโมนายํ มหิจฉัสส, ธรรมนี้ของผู้มีปราถนาน้อยไม่ใช่ของผู้มีปราถนาใหญ่ดังนี้เปนที่หนึ่ง, วิตกว่า, สันตุฏฐัสสายํ ธัมโมนายํ ธัมโม อสันตุฏฐัสส) ธรรมนี้ของผู้สันโดศ, ไม่ใช่ของผู้ไม่สันโดศ, ดังนี้เปนที่สอง วิตกว่า, (ปวิวิตัตสสายํ ธัมโมนายํ ธัมโม สังคณิการามัสส) ธัมนี้ของผู้สงัดแล้ว, ไม่ใช่ของผู้รื่นรมณ์ในความระคนด้วยหมู่คณะ, ดังนี้เปนที่สาม วิตกว่า, (อารทวิริยัสาสยํธัมโม นายํธัมโม กุสิตัสสะ) ธัมมะนี้ของผู้มีความเพียรปรารบแล้ว, ไม่ใช่ของผู้เกียจคร้านดังนี้เปนที่สี่ วิตกว่า,

(อุปฏฺฐิตสติสสายํ ธัมโม นายํ ธัมโม มุฏฺฐสฺสตัสส) ธัมมะนี้ของผู้มีสติเข้าไปตั้งอยู่, ไม่ใช่ของผู้สติฟั่นเฟือนดังนี้เปนที่ห้า วิตกว่า, (สมาหิตัสสายํ ธัมโม นายํ ธัมโม อสมาหิตัสส) ธัมมะนี้ของผู้ตั้งมั่นด้วยสมาธิ, ไม่ใช่เปนของผู้ไม่ตั้งมั่นดังนี้เปนครบหก วิตกว่า (ปัญญาวโต อยํ ธัมโม นายํ ธมโม ทุปปัญญัสส,) ธัมมะนี้ของผู้มีปัญญา. ไม่ใช่ของผู้ไม่มีปัญญา, ดังนี้เปนที่เจ๊ด วิตกว่า นิปปปัญจารามัสสายํ ธัมโม นิปปปัญจะริติโน นายํ ธัมโม ปัญญารามัส สปปัญจรัติโน ธัมมะนี้ของผู้ไม่มีความไม่มีธัมอันให้มีช้าเปนที่รื่นรมณยินดี ไม่ใช่ของผู้มีธัมมอันให้เนิ่นช้าเปนที่รื่นร่มยินดี ดังนี้เปนที่แปด

◉ ซึ่งว่า นิปปัญจาราโม นิปปะปัญจรติ ดังนี้ในคำว่า, นิปปปัญจารามัสส นิปปปัญจรติโน. นั้นตัณหามานทิฏฐิสามประการนี้ทำสัตวให้เนิ่นช้า, ชื่อว่าปัญจา, ธัมมะทั้งหลายทำสัตวให้เนิ่นช้า สัตวมาสำคัญว่า, เอตํ มะมะ ของนี้ของนั้นเปนของเราดังนี้ เพราะตัณหาสำคัญว่า เอโสหะมัสมิง, ส่วนนี้ส่วนนั้น,เปนเราดังนี้เพราะมานะ สำคัญว่า เอโส เม อัตตา ส่วนนี้ส่วนนั้นเปนอัตตาตัวตนแก่นสารของเราดังนี้เพราะทฤฏฐิ. เมื่อสัตวทั้งหลายมาสำคัญฉนั้นก็ยึดมั่นตามความสำคัญนั้นไป, จึงไม่ปลดเปลื้องตนออกจากเครื่องเศร้าหมองแลกองทกุขได้, ตัณหา มานะ ทิฏฐิ ทั้งสามทำสัตวให้เนิ่นช้าอย่างนี้, จึงว่า

ปะปัญจะธัม โลกุตรธรรม, ซึ่งเปลื้องปลดปปัญจธรรมออกเสียได้, ชื่อว่า นิปปปัญจา ไม่มีปัญจธรรมเบื้องต้น, ซึ่งเปนฝักฝ่ายของโลกุตรธรรมนั้น, ก็นิปปปัญจธรรมโดยปริยาย, ท่านผู้รื่นรมในนิปปปัญจธรรมนั้น,ชื่อว่านิปปัญจาราม นิปปัญจรติ, มีความไม่มีธรรมให้เนิ่นช้า, เปนที่รื่นรมยินดี ธรรมนี้เปนของผู้นั้น, วิตกนี้เปนที่วิตกของบุรุษที่ครบแปด

◉ ด้วยมหาปุริษวิตกทั้งแปดนี้, ให้ได้ความสันนิฏฐานว่า, ความเปนผู้มีปราถนาน้อย, กับความสันโดศทั้งนี้เปนกุสลธรรม, และให้บัณฑิตยผู้ทรงคุณเปนเจ้าของธรรมด้วยประการฉนี้.

◉ ในคำภีร์อรรถกถาพรรณาสรูปความว่า, อัปปิจฉตาติ อโลโภ สันตุฏฐิตาติ อโลภสํขาโต สันโตโส ดังนี้ อะโลภ ความไม่โลภ ชื่อว่าความเปนผู้มีปราถนาน้อย, ความสันโดศที่ท่านนับพร้อม ท่านกล่าวว่าอโลภ ชื่อว่าความเปนผู้สันโดศ, ย่นความอโลภ, ชื่อว่าอัปปิจฉตา สันตุฏฐิตา, มีอาการคล้าย ๆ กันดังหิริโอตับปะ หิริมีความเกลียจบาปเกลียจทุจริต, เปนลักขณ โอตัปป, มีความกลัวความสดุ้งแต่บาปทุจริตเปนลักขณฉนี้. ฝ่ายอัปปิจฉต และสันตุฏฐิตานี้, เมื่อว่าโดยความคือ อโลภ, บุคคลอาไศรยอโลภเปนคุณแรงกล้า, จึงเปนผู้มีปราถนาน้อย, และเปนผู้เต็มใจด้วยพัสดุตามที่ได้มา แลตามกำลัง แลตามควร.

◉ อนึ่งอัปปิจฉตาคุณนี้ เปนอัจฉริยอัพภูตธรรมคุณอัศจริยอันหนึ่ง, ของหัตถกอาฬวกนาค, มีอุบาสกอยู่ณเมืองอาฬวี, สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคย์พยากรแก่ภิกษุทั้งหลายว่า, หัตถกอาฬวกประกอบคุณอัศจริยแปดประการ, คือมีสัทธามีสิลมีหิริโอตตัปะ เปนพหูสูตร, มีความปริจาค มีปัญญามีความปราถนาน้อย, เปนคุณที่ครบแปดดังนี้, อัปปิจฉตา สันตุฏฐิตาทั้งสองนี้, เมื่ออยู่ในคฤหัฐสาธุชนได้, ก็เปนคุณอัศจริยนัก. ควรที่บันฑิตยชาตจะสรเสริญ, ประชุมชนในโลกยย่อมเปนผู้มีปราถนาใหญ่, แลไม่สันโดศนั้นมากกว่ามาก, ผู้ซึ่งจะเหนชอบด้วยแลอนุโมทนาต่ออัปปิจฉะตาต่อสันตุฏฐิตา, ก็หายอยากแล้ว ผู้ซึ่งจะบำเพญขึ้นในสันดานก็หาได้โดยยากยิ่งนัก. สมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงปฤชาวิจรณญาณในคุณทั้งสองนั้นว่า, เปนกุสลธรรม ทำโดยโลภเปนต้นให้น้อยลงฉนี้, แล้วเสด็จสถิตยในอัปปิจฉตา สัตุฏฐิตาสองพระคุณสมบัตินั้น, เปนอุดมมงคลอันพิเสศ, บ่อเกิดของศุขโสมนัศ, ปีติปราโมทย์เปนอะเนกนัย, สามัญชนจะมีคุณทั้งสองนั้นสักเท่าใด ๆ ก็ไม่เปนอัศจริย์นัก เพราะเหตุต่าง ๆ ซึ่งไม่ได้สดวกนั้น, มีความขัดสนจนยากและบกพร่องฝืดเคืองเปนต้น เมื่อเหตุซึ่งเกิดกั้นไม่ให้สดวกพระราชหฤทัยต่าง ๆ เช่นนั้นก็มิได้มี, สมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า, ทรงสันจรโดยพระปฤชาวิจารณญาณ

บัณฑิตยวิไสย, เสด็จสถิตยในพระคุณมัตตัญญุตา, ซึ่งเปน สัปปุริสธรรมและอัปปิจฉตาสันตุฏฐิตา ซึ่งเปนกุสลธรรมได้นี้ เปนพระคุณอันอัศจริย, อัจฉริยอพภูตธรรมอุดมมงคลพิเสศ ประการหนึ่ง, ด้วยประการ ฉะนี้ ขอถวายพระพร,

นมสฺสนคาถา
พระนิพนธ์
สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (สา)

นมตฺถุ สุคตสฺส ภคฺคเกฺลสสฺส ตาทิโน
พุทฺธมามกโสตูนํ อตฺถาย อภิวาทเน
โปราณาจิณฺณปาจสฺส นมการปฺปกาสิโน
กถญฺจ ยตฺถํ ปวกฺขาม ตทตฺถิกา สุณนฺตุ ตํ

จะแสดงเนื้อความแห่งบทบาฬี คือ นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ดังนี้ ที่เราท่าน คฤหัสถ์ บรรพชิต ผู้นับถือพระพุทธสาสนา ได้เล่าคล่องขึ้นสู่วาจาได้ด้วยกันโดยมากนั้น เพื่อจะให้เปนที่ศึกษาจำใส่ใจไว้เปนที่ปรนิบัติให้สมควรแก่ผู้นับถือพระพุทธศาสนา ทั่วทั้งคฤหัสถ์บรรพชิตทั้งปวง แปลตามลำดับบทว่า นโม นอบน้อม ไหว้ นมัสการ ตสฺส แด่พระองค์นั้น ภควโต แด่พระผู้มีพระภาคย์ อรหโต ผู้พระอรหันต์ สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ผู้ตรัสรู้ชอบเองแล้ว ที่ว่า นโม นั้น จะว่าความนอบน้อม ความไหว้ ความนมัสการ ดังนี้ ฤๅจะว่า นโม ข้าพเจ้าฤๅเรา นอบน้อม ข้าพเจ้าฤๅเรา ไหว้ ข้าพเจ้าฤๅเรา นมัสการ ดังนี้ ก็ชอบ ก็ควรทั้ง ๒ อย่าง รวบเข้าว่า นโม ตสฺส

ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทธสฺส นอบน้อม แด่พระผู้มีพระภาคย์ ผู้อรหันต์ ตรัสรู้ชอบเองแล้วพระองค์นั้น ฤๅจะว่า นอบน้อม ผู้อรหันต์ตรัสรู้ชอบเองแล้วก็ควรทั้ง ๒ อย่าง ถึงนัยที่ว่า นโม ข้าพเจ้า ฤๅเรา นอบน้อมนั้น ก็เหมือนกัน ให้ผู้อ่านผู้เล่าพึงรู้แปลดังว่ามานี้เทอญ

จะกล่าวด้วยที่มาแห่งคำนมัสการนั้น คำนมัสการ คือ นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส นี้ มาในพระบาฬีเวยยากรณ์หลายแห่ง เปนคำอุทานท่านเปล่งออกนมัสการพระสัมมาสัมพุทธเจ้าโดยจิตรเลื่อมใสเหมือนในสักกปัญหสูตรและธรรมเจติสูตร แลพรหมายุสูตร แลธนัญชานีสูตร ล้วนแสดงว่าเปนคำอุทานท่านเปล่งออกนมัสการพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตามความเลื่อมใสทุกแห่ง

ในสักกปัญหสูตร มีความว่า เมื่อครั้งสมเด็จพระผู้มีพระภาคย์ เสด็จอยู่ถ้ำอินทสาลคูหา ภูเขาเวทยิกบรรพต ท้าวโกสีกับทั้งบริวาร เสด็จมาเฝ้าทูลถามปัญหา พระองค์ทรงวิสัชนาให้สิ้นสงไสย ท้าวโกสีแสดงความยินดีแล้ว จับต้องแผ่นดินด้วยฝ่าพระหัตถ์ แล้วเปล่งอุทานเปนคำนมัสการ ๓ ครั้งว่า นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ดังนี้

ในธรรมเจติยสูตร มีความว่า พระเจ้าปัสเสนทิโกสล เสด็จไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคย์ กล่าวธรรมเจติยปริยาย แสดง

ความเลื่อมใสแล้วทรงเปล่งอุทานเปนคำนมัสการ ๓ ครั้งว่า นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ดังท้าวโกสีฉนั้น

ในพรหมายุสูตร มีความว่า พรหมายุพราหมณ์ ผู้เปนคณาจารย์อยู่เมืองมิถิลา ชราเจริญวัยอายุ ๑๒๐ ปี ได้ฟังกิตติศัพท์สรรเสริญพระคุณของพระผู้มีพระภาคย์ แล้วส่งอุต-ตรมาณพศิษย์ผู้ใหญ่ให้ไปสืบดูว่า พระองค์จะทรงพระคุณธรรมเปนองค์อรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้าจริงดังคำที่เล่าลือมานั้นฤาหาไม่ อุตตรมาณพไปเฝ้าพิจารณา พระมหาปุริสลักขณในพระกายได้เห็นครบ ๓๐ ทัศ ตามอย่างในลักขณมนต์แล้วเฝ้าสกดรอยตามดูพระอิริยาบถอยู่เจ็ดเดือน แล้วกลับมาบอกเล่าพระคุณกถาให้พรหมายุพราหมณ์ฟัง พรหมายุพราหมณ์เกิดความเลื่อมใสลุกจากอาศน์แล้วทำผ้าห่มเฉียงบ่าข้างหนึ่ง ยกอัญชลีประนมมือผันภักตร์ต่อทิศที่พระองค์เสด็จอยู่ เปล่งอุทานเปนคำนมัสการ ๓ ครั้งเหมือนฉนั้นว่า นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

ในธนัญชานีสูตรในพราหมณสังยุตต มีความว่า นางธนัญชานีพราหมณีผู้โสดาบันอริยสาวิกา พราหมณ์ผู้ผัวขอให้งดคำนมัสการนั้นเสีย เมื่อวันเลี้ยงพราหมณ์นางธนัญชานียกภาชนะใส่เข้าปายาสมาพลาดลงเปนการตกใจ จึงเปล่งอุทานเปนคำนมัสการ ๓ ครั้งเหมือนฉนั้นว่า นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

คำนมัสการเปนเวยยากรณ์ คือ นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส นี้ เห็นอยู่ในบาฬีหลายสถาน มีตัวอย่างดังกล่าวมานี้

เมื่อผู้นับถือพระพุทธศาสนา ได้นำมาเล่าบ่นไว้เปนคำนมัสการทุกคนฉนี้แล้ว ควรศึกษาเนื้อความให้เข้าใจ ก็จะเปนความดีเกิดความเลื่อมใส เมื่อเวลานมัสการมีผลอานิสงส์มาก

ในเรื่องซึ่งนำมาเปนตัวอย่างนั้น คือท้าวโกสีแลพระเจ้าปัสเสนทิโกสล แลพรหมายุพราหมณ์แลนางธนัญชานีพราหมณีเปล่งอุทานเปนคำนมัสการฉนั้น ตามความเลื่อมใสนับถือเปนที่ยิ่งแลความเลื่อมใสที่เกิดมี จึงเปล่งออกว่า นโม ตสฺส ภควโต นอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคย์พระองค์นั้น ดังนี้

สมกับความนับถือยิ่งแลเลื่อมใส ที่เกิดแล้วในจิตรเพราะฉนั้น ควรเราท่านทั้งปวงจะศึกษาให้รู้วิธีซึ่งจะให้เกิดความเลื่อมใสนั้น

จะกล่าวด้วยวิธีของประชุมชนในประเทศนี้ ซึ่งได้ประพฤติอยู่ในกาลบัดนี้ ฝ่ายคฤหัสถ์เมื่อจะเริ่มสวดมนต์รับสีล ๕ สมาทานอุโบสถ แลจะถวายสังฆทานเปนต้นเหล่านี้ ฝ่ายบรรพชิตเล่าเมื่อเริ่มจะให้สรณคมน์แก่สามเณร แลเมื่อบรรพชาจะรับสรณคมน์ แลเมื่อเริ่มจะให้สีล ๕ แลให้สมาทานองค์อุโบสถ แลเริ่มวิธีอุปสมบท แลจะเทศนาจะถอน จะสมมต

สวดสีมา จะสวด จะขอปริวาส มานัต อัพภาน เปนต้นเหล่านี้ ก็ได้กล่าวคำอุทาน นมัสการพระสัมมาสัมพุทธเจ้าว่า นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ดังนี้ ๓ ครั้งก่อน เปนจารีตธรรมเนียมมา โดยประสงค์จะแสดงว่าข้าพเจ้าจะเริ่มกิจนี้ตามคำสั่งสอนของพระผู้มีพระภาคย์ องค์อรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้าผู้พระศาสดานั้น ดังนี้ ข้อนั้นก็ชอบก็ควรอยู่ โดยเหตุโดยผลแล้ว ก็แต่จิตรของผู้กล่าวคำนมัสการนั้น จะพึงเลื่อมใสบริสุทธิจิตรบ้าง จะเปนแต่อุเบกขามัธยัตอยู่บ้าง ด้วยเปนการเร็วบ้าง แลเปนการไม่รู้เนื้อความแปลบ้าง เปนแต่ว่าเพ้อไปตามจารีตธรรมเนียมที่ประพฤติต่อ ๆ มานั้นมากกว่ามากนัก ให้ผู้มีความต้องการด้วยผลานิสงส์อันพิเศษพึงรู้เริ่มวิธี ตามความเลื่อมใสแล้วนมัสการดังกล่าวมานี้ เมื่อเวลาได้ฟังธรรมเทศนาแสดงพุทธคุณฤๅแสดงเนื้อความปฏิบัติใด ๆ แจ้งประจักษ์แจ่มแก่จิตรแล้ว ก็ควรนมัสการเปล่งอุทานตามความเลื่อมใสว่า นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สฺมมาสมฺพุทฺธสฺส ดังนี้ ๓ ครั้ง

อนึ่ง บุรุษ สัตรี เมื่ออยู่ในที่สงัดเริ่มระลึก พุทธคุณควรเริ่มขึ้นดังนี้ว่า ยํ โข อหํ ภควนฺตํ สรณํ คโต สรณํ คตา อรหนฺตํ สมฺมาสมฺพุทฺธํ นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ข้าพเจ้าได้ถึงพระผู้มีพระภาคย์ องค์อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์ใดเป็นที่พึ่งที่ระลึก ข้าพเจ้าขอนอบน้อม

นมัสการแด่พระผู้มีพระภาคย์ อรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ถ้าผู้นั้นเปนภิกษุ สามเณร ควรเริ่มว่า ยํ โข อหํ ภควนฺตํ สรณํ คโต อิทิสฺส ปพฺพชิโต ยสฺมึ ภควติ พฺรหฺมจริยํ จรามิ นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ข้าพเจ้าได้ถึงพระผู้มีพระภาคย์พระองค์ใดเปนที่พึ่งที่ระลึก ได้บวชเฉพาะพระผู้มีพระภาคย์พระองค์ใด ประพฤติพรหมจรรย์อยู่ในพระผู้มีพระภาคย์พระองค์ใด ข้าพเจ้านอบน้อมนมัสการ แด่พระผู้มีพระภาคย์องค์อรหันต์ตรัสรู้ชอบเองแล้วพระองค์นั้น

พระคุณที่มีในคำอุทาน นมัสการนี้ ๒ ประการ คือ พระอรหัตต ๑ สัมมาสัมโพธิญาณ ๑ พระอรหัตตมาในบท อรหโต สัมมาสัมโพธิญาณ มาในบท สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ควรที่พุทธบริสัชจะพึงศึกษาให้รู้เนื้อความ ในคุณทั้ง ๒ นั้น เพื่อจะให้เกิดความเลื่อมใสเวลาระลึกเวลานมัสการ พระพุทธคุณทั้ง ๒ คือ พระอรหัตต แลพระสัมมาสัมโพธิญาณนี้ เปนคุณใหญ่ เปนประธานแห่งคุณอื่น ๆ ทั้งปวง เมื่อจะไม่รู้ไม่เข้าใจเนื้อความในพระคุณอื่น ๆ แล้ว ก็ควรจะรู้เนื้อความในพระคุณทั้ง ๒ คือ อรหัตต แล สัมมาสัมโพธิญาณนี้จงได้ จึงจะสมควรแก่ผู้นับถือพระพุทธสาสนา พระอรหัตตเปนเหตุ ให้เกิดพระนามว่า อรหํ สัมมาสัมโพธิญาณ เปนเหตุให้เกิดพระนามว่า สมฺมาสมฺพุทฺโธ อรหํ คำนี้แปลตามรูปศัพท์ว่าควร แปลตามเนื้อความว่าไกล

ซึ่งว่าไกลแสดงเหตุ ซึ่งว่าควรแสดงผล เพราะไกลนั้นแลจึงควร ไกลจากอะไร ไกลจากสิ่งไร ควรแก่สิ่งไร ซึ่งว่าไกลนั้น ไกลจากกิเลศ ไกลจากอาสวะ อาสวะกิเลศทั้งหลาย ก็ไกลจากพระองค์ กิเลศนั้นคือสิ่งอันใด สิ่งที่มีที่เกิดในจิตร เปนเครื่องเสร้าหมองจิตร ให้จิตรกระวนกระวาย เร่าร้อนไปต่าง ๆ ชื่อว่ากิเลศเครื่องเสร้าหมอง กิเลศนั้นแล เปนอาสวะที่สร้านไปทั่ว ไหลไปทั่ว สิ่งที่ดองสันดานสัตว ดังน้ำเปรี้ยวดองผักฉนั้น ชื่อว่าอาสวะ แจกไว้เปน ๓ บ้าง ๔ บ้าง เป็น ๓ นั้น กาม ๑ ภวะ ๑ อวิชชา ๑ ที่เรียกรู้กันว่า กามาสวะ ๑ ภวาสวะ ๑ อวิชชาสวะ ๑ เปน ๔ นั้น กามะ ๑ ภวะ ๑ ทิฎฐิ ๑ อวิชชา ๑ ที่เรียกรู้กันว่า กามาสวะ ๑ ภวาสวะ ๑ ทิฎฐาสวะ ๑ อวิชชาสวะ ๑ ความกำหนัดรักใคร่ย้อมใจให้ติดอยู่ในกาม ชื่อว่ากามาสวะ แปลว่าอาสวะคือกามความกำหนัดรักใคร่ดองใจให้ติดอยู่ในภพ ความเกิดความมีความเปน ชื่อว่าภวาสวะ แปลว่าอาสวะคือภพ ความเห็นวิปริตผิดจากสภาพที่จริงที่แท้ ชื่อว่าทิฎฐาสวะ แปลว่า อาสวะคือทิฎฐิ โมหะ ความหลงปิดกั้นเสีย ไม่ให้ปัญญารู้แจ้งชัดเกิดขึ้นได้ ชื่ออวิชชาเปน อวิชชาสวะ แปลอาสวะคืออวิชชา อาสวะทั้ง ๓ ทั้ง ๔ นี้ เรียกว่ากิเลสาสวะ อาสวะคือกิเลศ กิเลสาสวะเหล่านี้ เปนฝักฝ่ายความเสร้าหมองบีบคั้นจิตรให้เร่าร้อนกระวนกระวายไปต่าง ๆ เกื้อกูลแก่

ความเกิดอิก ความเปนอิก คือให้อยากเกิดอยากเปนขึ้นอิก มีความกระวนกระวายกำกับคุมอยู่ด้วย มีทุกข์เป็นผลที่สุกวิเศษไป เปนที่ตั้งแห่งความเกิด ความแก่ ความตายต่อไป อาสวะคือกิเลศเหล่านี้แห่งพระผู้มีพระภาคย์นั้น เปนธรรมอันไกลพระผู้มีพระภาคย์เจ้าละเสียแล้ว ตัดรากเง่าขึ้นเสียแล้ว ทำไม่ให้มีวัตถุแห่งทุกข์ได้ ดังต้นตาลอันบุคคลตัดเสียแล้วฉนั้น ทำไม่ให้ตามเกิดตามเปนได้ มีความเกิดขึ้นต่อไปไม่ได้เปนธรรมดาพระผู้มีพระภาคย์เจ้าละเสียขาดกับทั้งวาสนาแล้ว อย่างนี้กิเลศไกลจากพระองค์ ก็เพราะที่พระองค์ได้ละกิเลศ กับทั้งวาสนาเสียได้แล้วด้วยประการทั้งปวงนั้น พระองค์จึงบริสุทธิทุกสถานความประพฤติด้วยกายของพระองค์ ก็บริสุทธิหมดจดไม่มีโทษที่ผู้รู้จะพึงว่างเว้นอิกสถานใดเลย ความประพฤติด้วยวาจาของพระองค์เล่า ก็บริสุทธิหมดจดรอบคอบ ไม่มีโทษที่ผู้รู้จะพึงว่างเว้นอิกสถานใดเลย ความประพฤติด้วยใจของพระองค์เล่า ก็บริสุทธิหมดจดสอาดรอบคอบ ไม่มีโทษที่ผู้รู้จะพึงว่างเว้นอิกสถานใดเลย การเลี้ยงชีวิตของพระองค์เล่า ก็บริสุทธิหมดจดรอบคอบด้วยดี ไม่มีโทษที่ผู้รู้จะพึงว่างเว้นอิกสถานใดเลย ข้อทุจจริตสิ่งผิดด้วยกายวาจาใจข้อใดข้อหนึ่ง ที่พระองค์จะต้องรักษาปิดบังส้อนเร้นจะไม่ให้ผู้อื่นล่วงรู้นั้น การเลี้ยงชีวิตผิดไม่ชอบข้อหนึ่งข้อใด ที่จะต้องระวังรักษาไม่ให้ผู้ล่วงรู้นั้นก็ไม่มี

แก่พระองค์ ความประพฤติด้วยกายวาจาใจ แลการเลี้ยงชีวิตของพระองค์ บริสุทธิหมดจดรอบคอบเปนอันดี ไม่ต้องรักษาปกปิดส้อนเร้นสถานใดสถานหนึ่งเลย อย่างนี้ชื่อว่าไกลจากกิเลศก็แลพระองค์ไกลจากกิเลศ กิเสศไกลจากพระองค์ฉนี้ พระองค์จึงเปน อรหํ ผู้ควร ควรแก่สิ่งใด ควรซึ่งการไหว้นบเคารพย์บูชาแลสักการด้วยจตุปัจจัยต่าง ๆ เมื่อจะมีผู้นับถือบูชาสักการเท่าใด ๆ จิตรพระองค์ก็หาแปรปรวน พิกลวิการไปด้วยประการใดประการหนึ่งไม่ เพราะฉนี้จึงควรแท้ สัตวโลกย่อมสูงขึ้น คือยินดีลิงโลดจิตรเพราะลาภยศ ความสรรเสริญ ความศุข แลยอมน้อมลงทรุดลงเพราะเสื่อมลาภยศ แลต้องความนินทาประสบความทุกข์ สัตวโลกมาถึงพร้อมความยินดียินร้ายอยู่ฉนี้ แต่พระผู้มีพระภาคย์นั้น ละความยินดียินร้ายเสียแล้วด้วยประการทั้งปวง ดำรงคงอยู่ไม่แปรผันเพราะความยินดียินร้ายสถานใดเลย จึงเปน อรหํ ผู้ควร พระผู้มีพระภาคย์นั้นเปน อรหํ ด้วยเนื้อความว่า เปนผู้ไกลแลเปนผู้ควร มีเนื้อความดังพรรณามาฉนี้

คุณบทว่า สมฺมาสมฺพุทฺโธ นี้ แยกเปน ๓ คือ สมฺมา ๑ สํ ๑ พุทฺโธ ๑ สมฺมา ว่าชอบ สํ ว่าเอง ลำพังตน พุทฺโธ ว่ารู้แล้ว ตรัสรู้แล้วมีนิเทสแสดงไว้ว่า อิเธกจฺโจ สยมฺภู อนาจริยโก ปุพฺเพ อนุสฺสุเตสุ ธมฺเมสุ สามํ สจฺจานิ อภิสมฺพุชฺฌติ ตตฺถ สพฺพญฺญุตํ ปตฺโต พเลสุ จ วสีภาวํ อยํ วุจฺจติ สมฺมาสมฺพุทฺโธ ดังนี้ มี

ความว่า ท่านผู้มีปัญญาบางคนในโลกนี้ เปนเองในความตรัสรู้ ไม่มีผู้ใดเปนอาจารย์มาสั่งสอน ตรัสรู้พร้อมยิ่ง ตรัสรู้ประจักษ์ ชัดแท้ สัจจของจริงทั้งหลายตรัสรู้ลำพังตนในธรรมทั้งหลาย ซึ่งตน ไม่ได้ยินไม่ได้ฟังมาในกาลก่อน ถึงความเปนผู้รู้ครบครันในสัจจ เหล่านั้น ถึงความเปนผู้มีอำนาจ แคล่วคล่องชำนาญในพล คือ พระญาณ ที่เปนกำลังทั้งหลาย สามารถอาจหาญจะยกบัญญัติขึ้น ตรัสเทสนาสั่งสอนให้ผู้อื่นรู้ตามได้ ท่านผู้มีปัญญานี้ ผู้รู้กล่าวว่า สมฺมาสมฺพุทฺโธ ผู้ตรัสรู้ชอบเองแล้ว สัจจของจริงนั้น ชื่อโดย สังเขปว่า ทุกฺขํ สมุทโย นิโรโธ มคฺโค ทุกข์สมุทัยนิโรธมรรค นามพิศดาร ทุกฺขํ อริยสจฺจํ ทุกฺขสมุทโย อริยสจฺจํ ทุกฺขนิโรโธ อริยสจฺจํ ทุกฺขนิโรธคามินีปฏิปทา อริยสจฺจํ ดังนี้ ทุกข์ สัตว ทนยาก ๑ เหตุก่อให้เกิดทุกข์ขึ้นพร้อม ๑ ธรรมที่ดับทุกข์ให้ ทุกข์รุกรนจนสิ้นเชิงเข้าไม่เปนไปได้ ๑ มรรคาหนทางของธรรม ที่ดับทุกข์ ๑ ญาณรู้สัจจของพระผู้มีพระภาคย์เจ้านั้นมีนิยมว่า ติปริวฏฺฏํ ทฺวาทสาการํ ญาณทสฺสนํ ปัญญารู้เห็นเวียนไปสาม อาการ ๑๒ อย่าง ปริวัฏฏ ๑ นั้น สัจจญาณ ๑ กิจจญาณ ๑ กตญาณ ๑ ญาณรู้แจ้งชัดสว่างว่าอันนี้ทุกขอริยสัจจ อันนี้ ทุกขสมุทัยอริยสัจจ อันนี้ทุกขนิโรธอริยสัจจ อันนี้ทุกขนิโรธ คามินีปฏิปทาอริยสัจจ ดังนี้ชื่อสัจจญาณ ญาณรู้แจ้งโดยกิจ ซึ่งบุคคลจะพึงทำในสัจจนั้นว่า ทุกขอริยสัจจนี้เรากำหนดรู้ ทุกข-

สมุทัยนี้ เราจะพึงละเสีย ทุกขนิโรธอริยสัจจนี้ เราจะพึงทำให้แจ้ง ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจจนี้ เราจะพึงเจริญให้มีให้เปนขึ้นในสันดาน ดังนี้ชื่อกิจจญาณ ญาณรู้แจ้งชัดสว่างว่า โดยความเสร็จกิจ ว่า ทุกขอริยสัจจนี้ เราได้กำหนดรู้แล้ว ทุกขสมุทัยอริยสัจจนี้เราได้ละแล้ว ทุกขนิโรธอริสัจจนี้ เราได้ทำให้แจ้งแล้ว ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจจนี้ เราได้เจริญให้แจ้งแล้ว ได้ให้มีให้เปนขึ้นได้แล้วดังนี้ชื่อ กตญาณ ญาณทั้งปวงนี้รวมเปน ๑๒ ชื่อว่าอาการ ๑๒ แสดงไว้ในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร สัจจละสาม ญาณที่แสดงว่า อิทํ ทุกฺขํ อริยสจฺจนฺติ นี้ สัจจญาณในทุกขสัจจ ว่า ปริญฺเญยฺยนฺติ นี้กิจจญาณในทุกขสัจจ ว่า ปริญฺญาตนฺติ นี้กตญาณในทุกขสัจจ ในสมุทย นิโรธ มรรคก็ในนี้ตามลำดับ จึงนับตามสัจจญาณ กิจจญาณ กตญาณ เปนติปริวฏฺฏํ เวียนไปสาม รวมญาณ ๓ ใน ๔ สัจจจึงเปน ทฺวาทสาการํ อาการ ๑๒ ฉนี้

ในกาลก่อนแต่ตรัสรู้ ไม่มีผู้ใดมาบอกเล่าให้พระองค์ได้ยินได้ฟัง โดยสัจจแลกิจ แลความเสร็จกิจนั้นเลย พระองค์ตรัสรู้โดยปัญญาทั้งสามนั้นขึ้นได้เอง อนึ่งตรัสรู้ชอบ รู้ไม่วิปริตรู้ให้สำเร็จประโยชนกิจได้ทั้งพระองค์แลผู้อื่น ส่วนพระองค์ก็เปนอรหํอย่างอุกกฤฐ คือละกิเลศได้กับทั้งวาศนาแลยกบัญญัติขึ้นตรัสเทศนา สอนให้เวไนยสัตวอื่นซึ่งควรให้รู้ตาม

แจ้งชัดเจนเปนพระอริยบุคคลอย่างยิ่ง เพียงพระอรหันต์พุทธสาวกได้ให้สำเร็จประโยชน์ ทั้งพระองค์แลผู้อื่นฉนี้

ซึ่งว่าพระผู้มีพระภาคย์ ถึงความเปนผู้มีอำนาจแคล่วคล่องชำนาญในพละ คือพระญาณที่เปนกำลังดังนี้นั้น คือ ชำนาญในทสพล พระญาณเปนกำลัง ๑๐ ประการ

ฐานาฐานญาณ ปัญญารู้ฐานเหตุเปนที่ตั้งอันเปนได้ อฐานใช่เหตุที่ตั้งอันเปนไปได้ ๑

วิปากญาณ ปัญญารู้วิบากผลของกรรม ที่เปนกุศลอกุศลซึ่งเปน อดีต อนาคต ปัจจุบันทั้งปวง โดยประจักษ์เปนที่ ๒

สัพพัตถคามิมัคคญาณ ปัญญารู้มัคคปฏิปทา ซึ่งจะให้สัตวไปในภพ คือสุคติทุคติ และจะให้สัตวถึงพระนฤพาน เปนพระญาณที่ ๓

นานาธาตุญาณ ปัญญารู้ความต่างแห่งขันธ์ ต่างแห่งธาตุต่างแห่งอายตนะ รู้ความที่สัตวโลกเปนหมู่ ต่างโดยธาตุมีธาตุต่าง ๆ หลายประการเปนญาณที่ ๔

นานาธิมุตติกญาณ ปัญญาอันรู้ความที่แห่งสัตวมีอธิมุติอัธยาไสย ความน้อมไปแห่งจิตรต่าง ๆ เปนญาณที่ ๕

อินทริยปโรปริยัตตญาณ ปัญญารู้ความที่อินทรีย์ทั้ง ๕ สัทธา วิริยความเพียร สติ สมาธิ ปัญญาในสันดานสัตว์นั้น ๆ ยิ่งหย่อนเปนญาณที่ ๖

ฌานาทิสํกิเลสาทิญาณ ปัญญารู้ความเศร้าหมอง แลผ่องใสแลความออกแห่งญาณ แลวิโมกขสมาธิ สมาบัติ เปนญาณที่ ๗

ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ปัญญารฦกรู้ขันธสันดาน ที่ตนแลสัตวอื่นอยู่แล้วในกาลก่อนเปนญาณที่ ๘

จุตูปปาตญาณ ปัญญารู้จุติ ความเคลื่อนจากภพ แล อุปัตติ ความเกิดของสัตว ทั้งหลายเปนญาณที่ ๙

อาสวักขยญาณ ปัญญาอันรู้ในความสิ้นของอาสวะ เปนญาณที่ครบ ๑๐

พระญาณทั้ง ๑๐ นี้ เปนพลกำลังเครื่องเรี่ยวแรงของ พระตถาคต พระตถาคตพร้อมด้วยพล คือทสพลญาณนี้แล้ว จึงปฏิญาณอาสภัฏฐานที่ของพระผู้ประเสริฐ ได้บันฦๅสิงหนาท ณปริสัชทั้งหลาย ไม่ครั่นคร้ามแก่ผู้ใด ให้ธรรมจักรเปนไป มิได้ขัดข้อง เพราะพระองค์ถึงความเป็นผู้ชำนาญแคล่วคล่อง ในพระญาณซึ่งเปนกำลังทั้ง ๑๐ นี้ จึงสามารถอาจหาญ ฝึกสอนเวไนยสัตว ผู้มีอุปนิสัย ด้วยอุบายวิธีต่าง ๆ ให้ต้อง ตามจริตแลอัธยาไสยแล้ว บรรลุธรรมวิเศษ โลกุตตรคุณ ได้ตามควร พระผู้มีพระภาคย์ เปน สมฺมาสมฺพุทฺโธ ผู้ตรัสรู้ ชอบเองแล้วอย่างนี้

สาธุชนระภกพระคุณ คือ พระอรหัตต แลสัมมาสัมโพธิญาณแจ้งประจักษ์แก่จิตรแล้ว พึงประนมกรนมัสการเปล่งอุทานตามความเชื่อ ความเลื่อมใสว่า นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ข้าพเจ้านอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคย์ผู้อรหันต์ตรัสรู้ชอบเองแล้วพระองค์นั้นดังนี้ ๓ วาระแล้ว ความในคุณบทคือ อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ ซึ่งแสดงมานี้ เปนนัยสังเขปพอควรที่สาธุชนผู้มีปัญญาจะเล่าจะบ่น จำทรงไว้ระภก ยังหาสิ้นเชิงไม่ ความที่มาในคัมภีร์นิทเทศ แลคัมภีร์วิสุทธิมรรคเปนต้นนั้น แสดงไว้แต่โดยสังเขปพอควรจำทรงเพียงเท่านี้ เอวํ ก็มี

๙

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว)

ISBN 974-580-853-9
9 789745 808539